

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ЦЕНТР
ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТУ СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ,
ТЕХНІКИ ТА МАТЕРІАЛІВ

БЕЗПЕКА ТА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ

ВИПУСК 2(8)2005

КИЇВ 2005

Шановні читачі!

Редколегія журналу "Безпека та нерозповсюдження" сподівається на те, що ви помітили позитивні зміни в нашому виданні: порівняно з першими номерами обсяг журналу збільшився вдвічі, на його сторінках дедалі частіше з'являються публікації відомих в Україні експертів з питань безпеки та нерозповсюдження, посадовців високого рангу та науковців, відкриваються нові рубрики, розширюється тематика. Зокрема, в попередньому номері опубліковано матеріали з таких актуальних питань, як "Громадський контроль за Воєнною організацією та правоохоронними органами України", "Проблеми утилізації боєприпасів та звичайної зброї". Тобто ми продовжуємо розширюватися, намагаємося створити ефективну команду, об'єднавши зусилля як професійних журналістів і редакторів, так і фахівців галузі, які мають досвід співробітництва в інших фахових виданнях. Ось і в даному номері журналу редколегія не відступає від узятого курсу.

Так, ми із задоволенням презентуємо нову тему, присвячену актуальним проблемам міжнародної безпеки, зокрема нерозривному зв'язку цього поняття з іншими фундаментальними чинниками існування держави та суспільства. Відомий український політолог О.П. Дергачов своєю статтею відкриває тематичну серію публікацій з цієї проблематики. Крім того, вміщенням матеріалу про Австралійську групу, членом якої Україна планує стати у поточному році, журнал розпочинає серію публікацій про наявні міжнародні режими експортного контролю.

Хоча наше видання не в змозі оперативно реагувати на всі останні події у сфері безпеки та нерозповсюдження, колектив журналу намагається розміщувати хоча б короткі повідомлення про непересічні події, що сталися з моменту виходу попереднього номера. Останні місяці виявилися дуже насиченими на такі події: заява керівництва КНДР про припинення шестисторонніх переговорів та наявність у країни ядерної зброї, драматичний розвиток ситуації навколо ядерної програми Ірану, пропозиції Генерального секретаря ООН Кофі Аннана щодо необхідності сприяння ядерному нерозповсюдженню при реформі Об'єднаних Націй та новий Звіт ООН «Про бідність, безпеку та права людини», в якому Аннан закликає надати МАГАТЕ розширені повноваження щодо перевірки для протидії загрозі розповсюдження ядерної зброї, Міжнародна конференція з ядерної (фізичної) безпеки у Лондоні – про все це поінформовано читача на сторінках чергового номера часопису.

Крім того, хотілося б висловити нашу заінтересованість у встановленні надійного зворотного зв'язку з читацькою аудиторією, тому знову запрошуємо всіх, хто має будь-які побажання, зауваження, пропозиції щодо змісту, тематики та оформлення журналу, надсилати їх редакції та авторам у будь-який зручний для Вас спосіб.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Безпека як чинник суспільного розвитку

Олександр Дергачов

НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗМЗ ТА УКРАЇНА

Додатковий протокол та експортний контроль товарів ядерного спрямування

Єва Гіане

Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення

Леся Гак

Україна та Конвенція про заборону хімічної зброї

Ігор Никифоров

Австралійська група

ЯДЕРНА ТА РАДІАЦІЙНА БЕЗПЕКА

Огляд радіаційних аварій у світі, які пов'язані з «покинутими» джерелами іонізуючого випромінювання

Ольга Макаровська

Поводження з відпрацьованим ядерним паливом і безпека

Юрій Печера, Ольга Кошарна

АКТУАЛЬНО: УТИЛІЗАЦІЯ БОЄПРИПАСІВ

Невизначеність в проблемі утилізації

Валентин Бадрак

КАЛЕЙДОСКОП

Корейський ядерний синдром

Сергій Галака

Міжнародний саміт з питань демократії, тероризму та безпеки

Доповідь Генерального Секретаря ООН: *За більшої свободи: до розвитку, безпеки та прав людини для всіх*

Міжнародна конференція МАГАТЕ з ядерної безпеки: Глобальні напрями для майбутнього

Олександр Дергачов,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Безпека як чинник суспільного розвитку

Безпека – передовсім складний і динамічний суспільний феномен. Поняття безпеки та вимоги до неї є значною мірою суб'єктивними і відносними. Вони залежать від конкретного стану, рівня розвитку і цивілізованості людської спільноти і, своєю чергою, самі позначають їх. Суспільний прогрес підвищує і водночас ускладнює вимоги до безпеки і він сам власне полягає переважно у підвищенні стандартів та урізноманітненні аспектів безпеки.

Безпека не має абсолютних і незмінних критеріїв і не є стандартною для різних за своїми характеристиками й інтересами суб'єктів, що зумовлює її внутрішню суперечливість. Природними є не лише прагнення до забезпечення максимальної безпеки, а й перманентне з'ясування змісту її. Навколо проблем безпеки відбувається зіткнення інтересів як у внутрішньополітичній, так і в міжнародній сфері. У першій питання безпеки концентруються довкола стосунків "людина – держава" та "суспільство – держава" і детермінуються загальним рівнем демократичності. При цьому в межах цих стосунків значною мірою визначаються тип та конкретний зміст національних інтересів і національної стратегії у сфері безпеки. Безпека не є фіксованим станом, так само як і політика в сфері безпеки не повинна і не може орієнтуватись на збереження статус-кво. Однією з вимог до ефективної політики у сфері безпеки є її постійний моніторинг, реагування на зміни, в ідеалі – передбачення, прогнозування, а на їхній основі – профілактика, упередження викликів, ризиків та загроз.

Безпека, прогрес, демократія

Кожна держава і кожне суспільство мають специфічні "родові" проблеми у сфері безпеки, пов'язані з їхніми власними якостями. Зміст, характер загроз та ризиків безпосередньо залежать від розвиненості, цивілізованості суспільства та його міжнародних зв'язків. Рівень національної безпеки врешті-решт визначається здатністю суспільства до її адекватної оцінки та оптимальної протидії загрозам. Перебільшення небезпеки є не менш серйозною помилкою, ніж применшення її чи неправильне розуміння. Свідома дезорієнтація суспільства, конструювання неіснуючих загроз можуть спричинити розвиток небезпечної кризи.

Найбільш складною проблемою забезпечення національної безпеки є подолання внутрішніх суперечностей щодо її базових положень. З цієї точки зору безпека певної держави органічно пов'язана з її самодостатністю, внутрішньою інтегрованістю, відсутністю принципових незбігів небезпек для особи, суспільства і влади. Водночас для неусталених перехідних суспільств характерним є істотно відмінне сприймання загроз різними соціальними

групами і політичними силами, так само як і безумовне переважання внутрішніх загроз над зовнішніми. Внутрішнім загрозам властива внутрішня суперечливість – зміст загроз державі як такий, суспільству, окремим спільнотам і особистості ніколи не буває цілком подібний і закономірно сприймається по-різному. Зазначені суб'єкти безпеки часто конкурують між собою у визначенні концептуальних засад і пріоритетів політики безпеки. Внутрішні за походженням загрози закономірно домінують у перехідних країнах, до яких належить і Україна. Надійна нейтралізація їх є можливою лише за умов розвиненої правової демократії.

Коли сьогодні дослідники констатують диверсифікацію загроз безпеці міжнародній, слід мати на увазі, що такі її "нові" виміри, як економічний та соціальний, практично завжди існували на національному рівні. Загрозу може становити будь-яка проблема в разі її загострення чи виходу з-під контролю. Суттєвим є розподілення загроз на такі, що мають зовнішнє походження і таким чином підпадають під міжнародне регулювання, і такі, що переважно спричинені внутрішніми обставинами. Окрема група загроз пов'язана з імовірністю використання недружніми зовнішніми силами певних внутрішніх слабкостей: активних сепаратистських рухів, антипатріотичної опозиції, погано контрольованих масштабних соціальних процесів. За відсутності такого фактора небезпека існує у формі ризиків, які міжнародними засобами можуть бути лише нейтралізовані. Усунення їх залежить від успішності відповідної внутрішньої політики.

Внутрішні небезпеки долаються важче, адже йдеться про більш жорстке обмеження прийнятних засобів, передовсім силових. Зрештою ліквідація внутрішніх загроз у багатьох випадках можлива лише шляхом самоперетворень, необхідність яких доводиться у внутрішньополітичній боротьбі. Широке міжнародне визнання і практичне прийняття норм демократії суттєво видозмінюють і певною мірою уніфікують вимоги до внутрішніх аспектів національної безпеки. Її необхідними умовами стали політичний плюралізм, верховенство права, громадський контроль за силовими структурами. Водночас утвердження зазначених норм у певних державах безпосередньо впливає на їхній партнерський потенціал і характеристики міжнародного простору.

Очевидно, що модель глобальної безпеки не можна зводити на розрахунках швидкого поширення ліберально-демократичних цінностей і норм у глобальному масштабі. Зберігатимуться і відіграватимуть значну роль численні і досить потужні актори, які будують свою зовнішньополітичну стратегію на якісно відмінних концептуальних засадах. Глобальна система безпеки не може бути гомогенною. Вона має концентруватись на загальних питаннях виживання і стабільності, але містити в собі істотні елементи ідеологічного й політичного плюралізму, а отже, елементи мирного співіснування і регламентованого суперництва.

Демократичність не є обов'язковою ознакою держави як учасника міжнародних відносин, так само як і учасників співпраці й угод у сфері безпеки. Не стає вона такою і в результаті дальшого поширення демократичних принципів як основи світових взаємин. Сьогодні ми маємо численні приклади авторитарних міжнародних акторів, які підтримують інтерес і певну повагу до себе не лише за рахунок своїх ресурсів, а передовсім внутрішньої стабільності, керованості, передбачуваності. При цьому йдеться про дещо більше, ніж готовність провідних демократичних країн на співпрацю з такими партнерами на засадах

часткового тактичного збігу інтересів або тимчасових геополітичних схем. Адже такі схеми працюють тривалий час і мають розглядатись як масштабна і вагома об'єктивна реальність. Вододіл, за яким співпраця заради безпеки стає неможливою, відділяє від міжнародної спільноти лише кілька держав-ізгоїв, хоча й тут віднайдення паліативу майже завжди є і можливим, і бажаним.

Та справа не обмежується розповсюдженістю випадків, коли питання співпраці та безпеки вирішуються не на основі демократії. Така ситуація властива й широким сегментам стратегічних глобальних відносин, що виводить її з розряду винятку і змушує вважати "другою" закономірністю. У будь-якому разі дві з трьох ядерних держав – Росія і Китай є потужними акторами, що відіграють провідну роль у системі глобальної безпеки і сповідують особливі суспільно-політичні цінності. Стабільність, досягнута у відносинах Заходу з цими державами, ґрунтується на суто прагматичних розрахунках балансу інтересів.

Потреба у стабільності й безпеці об'єктивно є жорстко універсальною, тоді як потреба в демократії – умовно універсальною. І якщо перша практично не залежить від історичного контексту, то друга потребує досить високого рівня розвитку суспільства. Перша входить до обов'язкового набору національних інтересів кожної окремої держави, друга може бути реальністю або орієнтиром тільки для частини, нехай значної на сьогодні, країн. Демократія є однією з найбільш важко досяжних складових національного розвитку. Сьогодні вона існує як універсальна цінність, та аж ніяк не всезагальна усвідомлена актуальна потреба. На засадах демократії безпека реально базується тільки в євроатлантичному надрегіоні. Розширення цієї сфери на даному етапі має обмежений геополітичний резерв.

Водночас значення демократії для підвищення стабільності і поглиблення міжнародної співпраці, надто в Європі, помітно зростає. Сьогодні, згадуючи класичну сентенцію («одна правова демократія ніколи не воюватиме з іншою правовою демократією»), можемо стверджувати, що такі країни демонструють вже значно вищі зразки конструктивних відносин. Досягнутий ними якісно новий рівень взаємин передбачає вихід за межі ділових зв'язків, які розвиваються за участю бізнесової сфери, і доповнення офіційних контактів, що їх здійснюють державні структури, широким постійним діалогом між національними елітами і структурами громадянського суспільствами. Це передбачає поширення і, відповідно, сповідування спільних цінностей і стандартів, зникнення чи принаймні мінімізацію бар'єрів між країнами – від митних до психологічних.

Присутність внутрішнього демократичного консенсусу уніфікує підходи до вирішення принципів питань міжнародної політики, перетворюючись на чинник поглиблення інтеграційних процесів. Ефективно діючі норми демократії перетворюються на необхідну умову визнання і довіри до партнерів. Це, своєю чергою, закладає підвалини стабільних відносин і розвитку співпраці у найбільш чутливих сферах, до яких належить і безпека.

В Україні сприйняття безпеки за стандартами демократичного суспільства лише формується. Якщо зважати на досвід наших західних сусідів, країн Центрально-Східної Європи, то головним у цьому процесі є, безумовно, досягнення консенсусу (серед усіх основних груп політичної еліти та в суспільстві в цілому) в розумінні змісту національної безпеки і стратегії її забезпечення. Фактично сучасні високі стандарти безпеки не можуть бути

забезпечені без опосередкованої, але надзвичайно важливої повсякденної "роботи" громадянського суспільства. Лише воно здатне забезпечити високу довіру до держави як партнера, дає гарантії потрібної якості влади.

Розвинена політична культура, усталені інститути громадянського суспільства можуть бути ефективнішими за державні органи у запобіганні таким загрозам і дестабілізуючим чинникам, як етнонаціональні конфлікти, прояви екстремізму, інформаційні війни, маніпулювання масовою свідомістю. Міжнародний досвід останніх десятиліть засвідчив важливу, навіть провідну роль громадянського суспільства в еволюції підходів й удосконаленні механізмів регулювання сфери безпеки і стабільності. Досягнення безпеки і стабільності на основі демократії є класичним, ідеальним варіантом. Але у багатьох випадках має місце більш складна логіка, коли забезпечення міжнародної безпеки та стабільність стають чинниками розвитку демократії. Так і Україна, яка сьогодні має зосередитися на здійсненні глибоких демократичних та ринкових реформ, потребує не просто міжнародної стабільності або стандартних гарантій безпеки, а й визначеності власних геополітичних координат, тіснішого партнерства з розвиненими демократіями, європейськими і євроатлантичними структурами.

Небезпеки боротьби за безпеку

Постійна суспільна увага до питань безпеки, розширення формату їх обговорення, легка збуджуваність громадськості з приводу загроз і водночас висока конфіденційність державної політики в цій сфері закономірно спричинюють виникнення нових суперечностей і нових проблем навіть у розвинених демократіях. Авторитарні режими дедалі настійливіше виправдовують жорсткі дії у внутрішній політиці потребою забезпечення безпеки. Крім того, доводиться визнати, що одним із закономірних наслідків науково-технічного та суспільного прогресу стало постійне зростання вразливості людської цивілізації щодо масштабних проявів асоціальності. Безпека не є всезагальною цінністю. Вона набуває пріоритетного значення для суб'єктів, що досягли певного успіху і включені в систему суспільних відносин. Проте існують, постійно відтворюються і еволюціонують як специфічна складова суспільства (національного і міжнародного) актори, змушені вдаватися до іншої поведінки або безпосередньо заінтересовані у створенні і підтриманні небезпеки.

Вищезазначені обставини яскраво проявилися після терористичної атаки на Сполучені Штати 11 вересня 2001 року. Активізація міжнародного тероризму змінила не лише порядок денний міждержавних відносин, а й характер стосунків між владою та суспільством. Це стало справжнім випробуванням для демократії як у форматі окремих держав, так і на міжнародній арені. Вашингтон вдався до широкомасштабних воєнних дій заради усунення загрози миру, розробляє плани демократизації окремих регіонів задля стабільності. Паралельно з цим нарощується потенціал служб безпеки, посилюється контроль за приватним життям громадян, ускладнюється візовий режим. Меншою мірою подібні заходи було вжито в європейських

країнах. Росія відкрито використовує цю ситуацію для легітимації своїх дій у Чечні. Виникли нові питання до засобів масової інформації щодо висвітлення проблем боротьби з тероризмом.

Реакція на тероризм стає набагато складнішою і суперечливішою, ніж власне тероризм. Зокрема, актуалізуються дві загрози, пов'язані зі свідомою підміною мети здолання тероризму антитерористичними гаслами, під якими вирішуються інші, суто прагматичні завдання. Зазвичай процеси розвиваються паралельно. Найпотужніші держави прагнуть послабити конкурентів і встановити контроль над певними регіонами і сегментами світової економіки. Недемократичні режими використовують загрозу тероризму для виправдання бруталних методів боротьби з опозицією і, зрештою, гальмування політичних реформ. Крім того, майже повсюдно спостерігається пошквалювання у силових структурах та спецслужбах, які в останні роки відчували дефіцит визнання заслуг, а інколи і фінансування.

Очевидно, що тероризм загрожує не лише життю й безпеці громадян. Головна небезпека полягає у можливому зниженні демократичних стандартів організації людської спільноти як на національному, так і на міжнародному рівнях. Потреба у більш детальному і щільному контролі зумовлює обмеження громадянських і особистих свобод. Якщо не зняти сумніви у дієвості демократичних інститутів і механізмів, під загрозою можуть опинитися демократичні цінності як такі. Демократія не є безпосередньою мішенню тероризму. Проте він може бути інтерпретований якщо не як породження демократії, то як наслідок її слабкостей та недосконалостей. Таким чином, у період піднесення демократії, швидкого розповсюдження її цінностей, утвердження демократичних інституцій у дедалі ширшому колі країн і регіонів загострюється питання щодо її універсальності й достатності як основи для розв'язання гострих світових соціально-економічних та політичних проблем.

Міжнародний тероризм набув характеристик одного з проявів глобалізації. Він має потужний базис – тіньовий та напівтіньовий бізнес, повномасштабно використовує глобальну інфраструктуру, став ланкою системи злочинності. Він є органічним соціальним явищем, що розвивається разом із суспільством. Таким чином, тероризм – внутрішній ворог, від якого не можна відгородитися. Цілком очевидною є його комерціалізація і, водночас, перетворення на політичний інструмент. Він імплантований у міждержавні конфлікти, визвольний рух, спецоперації секретних служб деяких держав, став складовою бізнесових проєктів. Боротися проти "чистого" тероризму було б профанацією. Суспільство має віднайти і нарощувати внутрішні потенції протидії всім його проявам і метастазам. Чи може ефективна демократія стати реальним запобіжником тероризму і чи залишиться вона при цьому справжньою правовою демократією – на ці запитання зможе відповісти тільки подальша політична практика розвинених та перехідних суспільств.

Сталася очевидна зміна пріоритетів у межах одвічної пари "свобода – безпека" на користь останньої. Однак безпека, здобута за рахунок свободи, може перетворитися на небезпеку. Система організації влади, система державності в цілому, поза залежністю від її ідеологічного і суспільно-політичного змісту, потребує певного організаційного забезпечення, у тому числі такого, яке є прерогативою силових структур і спецслужб. Останні – суть обов'язкові елементи самої влади, які багато в чому забезпечують її ефективність і у такий спосіб обслуговують інтереси суспільства. Без них не може бути вироблене практично жодне

важливе рішення. Необхідність конфіденційності принаймні частини діяльності силових структур, і тим більше секретних служб, є аксіомою для демократичних держав. Водночас історія десятків країн свідчить, як силові структури з інструменту захисту суспільства і держави перетворювалися на джерело загрози. Необхідність підтримання балансу між ефективністю і підконтрольністю силових структур є однією з найбільш складних і водночас найменш нормативно і інституційно забезпечених проблем державного управління та функціонування національних політичних систем у цілому. Більше того, сьогодні вже цілком очевидно, що інститути демократії в межах сучасного досвіду загалом не орієнтовані на оптимальне вирішення цієї проблеми. Принципи поділу влади, верховенства права, транспарентності в даному разі не є достатніми та, крім того, виявляються обмежено придатними для застосування. Відмінність легітимної фахової діяльності від антиконституційної не може бути акцентована досить чітко ані з методологічної, ані з юридичної точок зору - це завжди залежатиме від індивідуального розуміння, тлумачення і змагання аргументів, тобто від рівня цивілізованості політикуму.

Ефективний громадський контроль за силовими державними структурами визнаний однією з ключових ознак існування правового демократичного ладу. Він зіграв принципово важливу роль у поглибленні і розвитку інтеграції, а сьогодні слугує критерієм при ухваленні рішень щодо розширення європейських і євроатлантичних структур на Схід, а також в оцінці партнерського потенціалу нових незалежних держав. Сьогодні розвиток демократичних інститутів перетворюється на обов'язкову умову повноцінної участі держави не лише у підтриманні міжнародного миру, а й у співпраці загалом. Фактично це є її обов'язком перед світовою спільнотою. Неконтрольованій національними засобами влади у цивілізованому світі взагалі не довіряють.

Ефективна міжнародна співпраця дедалі більше потребує утвердження спільних суспільно-політичних цінностей, максимального зближення підходів до проблем розвитку й безпеки. Це передбачає необхідність посилення офіційних міжнародних домовленостей органічним порозумінням національних еліт, розвитком взаємодії на рівні громадянських інституцій. Саме це може слугувати основою успішної діяльності антитерористичної коаліції, яка не повинна обмежуватися лише силовими акціями. Ефективність боротьби з тероризмом, перетворення середовища, що його породжує, можуть бути досягнуті не через обмеження, а зміцненням демократії, вдосконаленням діяльності її інститутів у національному форматі і, зрештою, дальшим розширенням простору її домінування.

Єва Гіане,
Міжнародне агентство з атомної енергії,
Відділ інформаційних технологій з питань гарантій
Департамент гарантій

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ТА ЕКСПОРТНИЙ КОНТРОЛЬ ТОВАРІВ ЯДЕРНОГО СПРЯМУВАННЯ

Встановлення факту виконання Іраком таємної ядерної програми зробило очевидною обмежену ефективність традиційних гарантій. Для усунення цього недоліку й посилення системи гарантій Міжнародним агентством з атомної енергії було розроблено так звану "Програму 93+2". Додаткові заходи підвищення ефективності гарантій передбачені Додатковим протоколом, типова форма¹ якого була ухвалена Радою керуючих у 1997 році. Додатковий протокол (ДП) розглядається як засіб забезпечення МАГАТЕ впевненості у коректності і вичерпності декларацій держав-членів щодо ядерних матеріалів.

Додатковими заходами передбачено:

- заходи, пов'язані з доступом до ядерних матеріалів та ядерних установок;
- заходи, пов'язані з адміністративними питаннями;
- інформаційні заходи.

Додатковий протокол розширює права Агентства стосовно доступу до місць знаходження, заявлених державою, а також дає додаткові можливості для здійснення відбору проб у місцях, не задекларованих державою.

Адміністративні заходи передбачають спрощення процедури призначення інспекторів, надання багаторазових в'їзних віз, а також доступу інспекторів Агентства до сучасних телекомунікаційних засобів (наприклад, супутникових систем зв'язку).

Інформаційні заходи полягають у виконанні державою вимог щодо надання декларацій про всі без винятку аспекти ядерного паливного циклу та науково-дослідні роботи з цього питання, а також про всі інші місця знаходження, де ядерний матеріал зберігається у зв'язку з використанням, не пов'язаним з ядерною галуззю, про будівлі на майданчиках ядерних об'єктів, а також про виробництво та експорт чутливих з точки зору ядерного нерозповсюдження технологій.

Статті 2a (vi) і 2a (ix) типового Додаткового протоколу безпосередньо стосуються експортно-імпортних операцій.

Згідно зі Статтею 2a (vi), держава бере на себе зобов'язання надавати Агентству інформацію стосовно володіння, експорту та імпорту вихідного матеріалу (тобто матеріалу, який досі не має того складу й чистоти, що роблять його придатним для виготовлення палива

¹ Model Protocol Additional to the Agreement(s) Between State(s) and the Agency for the Application of Safeguards - INFCIRC/540(Corrected).

або ізотопного збагачення) для неядерного використання. Ця інформація доповнює положення Статті 34 документа МАГАТЕ INFCIRC/153², який вимагає застосування гарантій до вихідного матеріалу, який експортується до держави, що не володіє ядерною зброєю, з метою використання у ядерній сфері або імпортується з такою самою метою.

За Статтею 2а (ix), держава зобов'язується інформувати Агентство про кожний випадок експорту обладнання та неядерних матеріалів, наведених у переліку II до Додаткового протоколу. Цей додаток у своїй теперішній формі оснований на Списку загального використання документа Групи ядерних постачальників (INFCIRC/254/Part.1³) та визначає сім основних категорій обладнання і неядерних матеріалів:

- реактори і реакторне устаткування;
- неядерні матеріали для реакторів;
- устаткування для переробки опромінених паливних елементів і устаткування, спеціально призначене або підготовлене для цього;
- установки для виготовлення паливних елементів;
- установки для розділення ізотопів урану та устаткування, крім аналітичних приладів, спеціально призначене або підготовлене для цього;
- установки для виробництва важкої води, дейтерію і дейтерієвих сполук і устаткування, спеціально призначене або підготовлене для цього;
- установки для конверсії урану і устаткування, спеціально призначене або підготовлене для цього.

Відповідно до Статті 2а(ix)(a), про експортні операції слід декларувати щоквартально. На виконання Статті 2а(ix)(b) інформація про імпортні операції надається на запит Агентства.

Додаткові протоколи мають бути підписані всіма державами, незалежно від володіння ядерною зброєю, і навіть тоді, коли вони не є сторонами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Наразі стосовно трьох ядерних де-факто держав, що не приєдналися до ДНЯЗ (Ізраїль, Індія, Пакистан), вимагається лише декларувати свої експортні операції з товарами, які знаходяться під гарантіями у цих країнах, і тільки деякі з ядерних установок у цих країнах поставлені під гарантії МАГАТЕ і підлягають інспекціям Агентства.

Одним з найважливіших положень Типового Додаткового протоколу, яке має бути прийнято такими країнами, є вимога звітувати про експортні операції з товарами, що внесені до Типового Додаткового протоколу. Така інформація дає змогу Агентству отримувати інформацію про співробітництво, пов'язане з ядерною діяльністю цих держав, з неядерними державами, які є сторонами ДНЯЗ, особливо стосовно експортних операцій з товарами ядерного спрямування. Факти, які нещодавно стали відомі, про таємну мережу ядерних поставок, пов'язану з пакистанським вченим А.К. Ханом, ще більше підкреслили важливість такої інформації.

² The Structure and Content of Agreements Between the Agency and States Required in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons.

³ Communication Received from Certain Member States Regarding Guidelines for the Export of Nuclear Material, Equipment and Technology.

Взагалі, інформація, що надсилається до Агентства згідно зі Статтею 2a(vi) і 2a(ix), разом з іншою інформацією, що надходить на виконання угод про гарантії та додаткових протоколів до цих угод, є важливим елементом забезпечення прозорості та дає змогу МАГАТЕ отримувати повну картину ядерної програми тієї чи іншої держави і, зрештою, є підставою для перевірки достовірності задекларованих державами ядерних програм. Більше того, декларації, надані згідно зі Статтею 2.a.(ix), дають Агентству змогу оцінити можливості тієї чи тієї держави щодо виробництва обладнання, яке може використовуватися у ядерній сфері, та отримувати інформацію з точки зору передач таких технологій до інших країн.

На завершення слід підкреслити, що незважаючи на увагу міжнародного співтовариства до контролю експортних операцій у ядерній сфері слід мати на увазі, що гарантії МАГАТЕ не передбачають здійснення експортного контролю, - відповідальність за дієвий експортний контроль несуть державні органи кожної окремої країни.

Леся Гак,

Міністерство закордонних справ України

ГЛОБАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ПРОТИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ ТА МАТЕРІАЛІВ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

За час існування багатосторонніх режимів нерозповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ), заснованих на таких документах, як Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), Конвенція про заборону біологічної та токсинної зброї (1972), Конвенція про заборону хімічної зброї (1993), на шляху забезпечення ефективного застосування відповідних міжнародних норм не раз виникали серйозні труднощі, що було пов'язане передусім з небажанням або об'єктивною неспроможністю окремих держав виконати взяті на себе зобов'язання.

Однак сьогодні можна констатувати певний прогрес у забезпеченні виконання положень зазначених документів та розширенні кола їхніх учасників. Так, у 2002 році до ДНЯЗ приєдналася Куба. У грудні 2003 року про відмову від розробки програм створення ЗМЗ заявила Лівія, а вже наступного року Лівія приєдналася до КХЗ і підписала Додатковий протокол до Угоди про застосування гарантій МАГАТЕ. 2003 року виконання першого етапу ліквідації хімічної зброї на своїй території завершила Росія, знищивши 1% загальних запасів такої зброї.

Водночас події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку та жовтневі 2002 року в Москві (Норд-Ост) продемонстрували світові особливу небезпеку якісно нових викликів і загроз міжнародному миру й безпеці, пов'язаних з можливим потраплянням ЗМЗ до рук організованих терористичних угруповань та застосуванням ними такої зброї. Характер зазначених загроз спричинив гостру потребу в пошуку міжнародною спільнотою адекватних підходів до розв'язання проблеми.

Як свого часу відповіддю на виклик забезпечення безпеки зберігання ядерного арсеналу колишнього СРСР стало заснування США Програми спільного зменшення загрози (ПСЗЗ), так у 2002 році реакцією на сучасні виклики стало, зокрема, започаткування під час саміту у м. Кананаскіс (Канада) лідерами держав Великої вісімки ініціативи „Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення”.

Кананаскіс: компроміс заради безпеки

Того року саме Канаді випала честь головувати у Групі восьми провідних країн світу, чий уряди мали визначити рівень співробітництва з питань зменшення загрози міжнародній безпеці в умовах після подій 11 вересня 2001 року.

Ж.Кретъєн, як представник головної у G-8 держави та господар заходу, мав виконати складне завдання – забезпечити узгодження інтересів гостей, кожен з яких прибув до Кананаскіса з власною метою, та реалізувати інтереси своєї країни¹. Так, президент Путін прагнув закріпити за Росією статус повноправного учасника Вісімки, зберегти своє місце в Робочій групі Вісімки з питань ядерної безпеки, заснованій 1992 року. Основна ж мета російських представників полягала у залученні західних інвестицій, наданні нового виміру економічному розвитку країни. Однак, щоб досягти бажаного, офіційна Москва мала долучитися до антитерористичної кампанії, на що з нетерпінням очікував Вашингтон.

Президент Буш, своєю чергою, прагнув заручитися підтримкою держав Великої сімки/вісімки у боротьбі з тероризмом. США мали на меті зміцнення ядерної безпеки і безпеки зберігання хімічної зброї у Росії з тим, щоб запобігти розповсюдженню ЗМЗ з її території та попередити потрапляння такої зброї до рук терористів й держав, які сприяють тероризмові. У зв'язку з цим Адміністрація Буша наполягала на практичному житті Росією конкретних заходів як передумові отримання розширеної допомоги від США та інших держав Групи на реалізацію проектів, пов'язаних зі зменшенням загрози від ЗМЗ.

Канада так само, як і решта представників Вісімки, переслідувала власні інтереси, які більшою або меншою мірою були пов'язані з питаннями зброї масового знищення і тероризму, однак саме Канада створила сприятливу атмосферу для проведення переговорів та досягнення оптимального за підсумками саміту результату. Це було справді нелегке завдання, беручи до уваги амбітність інтересів високих представників країн Вісімки та відсутність попередньої домовленості з означеного кола питань.

Проте стан справ у галузі міжнародної безпеки дав додатковий імпульс процесові вироблення консенсусу. Так виникла ідея започаткування ініціативи „Глобальне партнерство”, оприлюдненої у формі спільної заяви лідерів держав Вісімки.

Глобальне партнерство - продовження ПСЗЗ?

Нагадаємо, що „Глобальне партнерство” передбачає розвиток дво- та багатостороннього співробітництва у сфері нерозповсюдження ЗМЗ, роззброєння, ядерної безпеки, боротьби з тероризмом у рамках конкретних проектів, пріоритетними напрямками яких є знищення хімічної зброї, мінімізація запасів небезпечних біологічних патогенів і токсинів, утилізація матеріалів, що розщеплюються, демонтаж знятих з озброєння атомних підводних човнів, працевлаштування науковців, які займалися розробкою ЗМЗ. На реалізацію проектів протягом десяти наступних, починаючи з 2002, років заплановано виділити майже 20 млрд дол., половину з них пообіцяли США.

Отже, з огляду на задекларовані цілі, „Глобальне партнерство” постає як логічний розвиток таких програм надання допомоги країнам колишнього СРСР на цілі нерозповсюдження і роззброєння, як Програма спільного зменшення загрози, Програма

¹ John B. Hay, “Protecting against the spread of nuclear, biological and chemical weapons: an action agenda for the global partnership”, Vol.3: International Responses. Washington D.C., the CSIS Press, January 2003, p.9.

спільних дій ЄС з нерозповсюдження та роззброєння в Росії, індивідуальних програм надання допомоги іншими державами у відповідній галузі.

Продовження ПСЗЗ заснуванням „Глобального партнерства” було покликане до життя незавершеною діяльністю, здійснюваної у рамках попередніх програм, зокрема ПСЗЗ². Так, непересічним досягненням ПСЗЗ називають ліквідацію ядерної зброї, розгорнутої на території України, Білорусі та Казахстану. Водночас серйозною і досі невирішеною проблемою залишається утилізація колосальних запасів хімічної зброї в Росії (майже 40 тисяч тонн), врегулювання якої потребує вливання значних фінансових ресурсів.

Послідовність дій міжнародної спільноти у боротьбі з новими викликами і загрозами безпеці, а також нарощування відповідних зусиль у глобальному контексті, безумовно, заслуговують на позитивну оцінку, однак виникає питання, наскільки ефективним у практичному плані виявить себе „Глобальне партнерство”, чи побачать світ справді нові проекти співробітництва, адже не виключено, що Кананаскиська заява матиме переважно декларативний характер.

Принаймні деякі заяви наштовхують саме на такі роздуми. Так, зокрема, у своїх відповідях на звернення України щодо участі у „Глобальному партнерстві” США не раз підкреслювали, що поточне двостороннє співробітництво з Україною у сфері нерозповсюдження та зменшення загрози ЗМЗ слід розглядати як співпрацю у рамках зазначеної ініціативи. За словами представників Європейської Комісії, внесок Європейського Союзу у практичну імплементацію Ініціативи також здійснюється по лінії двох механізмів, один з яких – довгострокова Програма технічної допомоги країнам СНД (програма TACIS), інший – Програма спільних дій ЄС з нерозповсюдження та роззброєння в Росії.

У цьому контексті слід зазначити, що автоматичне підведення існуючих проектів співробітництва України та США чи ЄС під “парасольку” „Глобального партнерства” є, ймовірно, вигідним для інших держав-партнерів, та аж ніяк не для України. Навряд чи це сприятиме успішній реалізації цілей власне самої Ініціативи, оскільки, як було зазначено вище, заснування її спричинене потребою у розв’язанні не лише проблем попереднього етапу, а й проблем якісно нового виміру.

Після Кананаскиса

Втім саміти Великої вісімки у Евіані (2003) та Сі-Айленді (2004) засвідчили суттєвий прогрес у переведенні Кананаскиських домовленостей у площину практичних дій. Так, значно чіткіших обрисів набули фінансовий та координаційний механізми співробітництва: спочатку було засновано Групу вищих посадових осіб Великої вісімки (ГВПО), на яку покладалося завдання розгляду стану практичної імплементації ініціативи та координації проектів співробітництва в рамках її, пізніше – Робочу групу у складі експертів, підзвітну

² Sam Nunn, “Protecting against the spread of nuclear, biological and chemical weapons: an action agenda for the global partnership”, Vol. I: Agenda for Action. Washington, D.C., the CSIS Press, January 2003.

ГВПО; 2003 року до кола держав-донорів не з числа Вісімки приєдналися шість країн (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Нідерланди, Польща, Швейцарія), а у 2004 – ще сім (Австралія, Бельгія, Чехія, Нова Зеландія, Данія, Ірландія, Республіка Корея), що свідчить про подальше наповнення фонду „Глобального партнерства”.

Враховуючи ухвалену у грудні 2003 року Стратегію ЄС у сфері боротьби проти розповсюдження ЗМЗ, Європейський Союз планує активізувати свою участь у програмах співробітництва з проблематики зменшення загрози, включаючи „Глобальне партнерство”, збільшенням фінансування цих програм після 2006 року.

Особливу увагу приділяють станіві виконання Керівних принципів для нових і розширених проектів, що являють собою перелік організаційно-правових та технічних умов, на яких мають здійснюватися проекти співробітництва в рамках Ініціативи. Такі принципи передбачають, серед іншого, звільнення іноземної допомоги від податків, мита, зборів та інших платежів, звільнення представників держав-донорів, персоналу та підрядників, задіяних у практичній реалізації проектів, від відповідальності за претензіями, пов'язаними з процесом співробітництва, та ін.

Зазначені положення Кананаскіської заяви були вироблені з метою забезпечення ефективної координації міжнародного співробітництва у рамках „Глобального партнерства” та усунення недоліків, виявлених під час співробітництва, зокрема у рамках ПСЗЗ.

Серед окреслених Кананаскіською заявою напрямів співробітництва чітко виокремлено один, безпосередньо пов'язаний з реалізацією іншої ініціативи – Ініціативи зменшення глобальної загрози (виголошена США спільно з РФ у травні 2004 року). Так, віднині внеском у практичний розвиток „Глобального партнерства” розглядатимуться проекти з проблематики переведення дослідницьких реакторів з використання високозбагаченого ядерного палива (ВЗП) на низькозбагачене, вивезення з інших країн та повернення до РФ та США свіжого високозбагаченого ядерного палива російського та американського виробництва відповідно, забезпечення належних умов зберігання радіоактивних джерел.

Україна: шлях до „Глобального партнерства”

Виникнення прагнення України долучитися до „Глобального партнерства” у статусі реципієнта допомоги є таким самим природним феноменом, як і заснування власне „Глобального партнерства”.

Україна є учасницею Програми спільного зменшення загрози, завдяки якій світ став безпечнішим. Однак з вивезенням ядерної зброї з території України коло питань, пов'язаних з нерозповсюдженням ЗМЗ та роззброєнням, які потребують вирішення, не зникло з порядку денного. Так, вкрай гострою проблемою на сьогодні залишається ліквідація майже 5 тисяч тонн твердого ракетного палива міжконтинентальних балістичних ракет РС-22. Серед інших, не менш актуальних питань – зміцнення системи фізичного захисту місць зберігання біологічних патогенів, визначення механізму забезпечення практичної імплементації положень Додаткового протоколу до Угоди про гарантії МАГАТЕ.

Слід зазначити, що програма „Глобальне партнерство” містить в собі значний потенціал для розв’язання зазначених питань, а також відкриває перед Україною додаткові можливості у започаткуванні нових проектів міжнародного співробітництва на відповідному напрямі. Крім того, підставою для процесу входження України до „Глобального партнерства” стало положення Кананаскиської заяви про те, що Ініціатива, спрямована на початковому етапі на розвиток проектів у РФ, є відкритою для участі інших держав-реципієнтів, зокрема країн колишнього СРСР, готових дотримуватися Принципів щодо запобігання набуттю чи виробництву терористами і тими, хто надає їм притулок, зброї та матеріалів масового знищення, а також Керівних принципів для нових та розширених проектів співробітництва.

Заінтересованість України у приєднанні до "Глобального партнерства" як держави-отримувача допомоги була оприлюднена на початку 2003 року у зверненнях Президента України Л.Кучми на адресу глав держав та урядів країн Великої вісімки. Отримані відповіді (від Франції - головувала у Вісімці протягом 2003, та США - головували 2004 року) засвідчили, що така позиція України була належним чином оцінена і підтримана. З часом була розгорнута активна діяльність з "просування" відповідних інтересів України, зокрема під час численних зустрічей українських дипломатів з представниками головної у 2003 році Франції. Так, під час саміту Вісімки в м.Евіан (Франція, 1-3 червня 2003 р.) Постійному представництву Франції при ООН було передано ноту, якою підтверджено приєднання України до шести принципів нерозповсюдження (Принципи щодо запобігання набуттю чи виробництву терористами і тими, хто надає їм притулок, зброї та матеріалів масового знищення).

Перші результати проведеної українською стороною роботи стали очевидними вже під час Евіанського саміту. Так, у двох документах, схвалених за підсумками саміту (Річному звіті про діяльність ГВПО у контексті реалізації "Глобального партнерства" та Плані дій Великої вісімки щодо імплементації ініціативи) міститься згадка про Україну. У Плані дій, зокрема, зазначено: "Продовжуючи акцентувати першорядну увагу на проектах в Росії, ми доручаємо головної у Вісімці державі розпочати попередні обговорення з новими чи існуючими країнами-реципієнтами, включаючи країни колишнього Радянського Союзу, які готові прийняти положення документів, схвалених у Кананаскисі, як це вже зробила Україна". У тексті Річного звіту, серед іншого, зафіксовано, що Україна подала офіційну заявку на участь у "Глобальному партнерстві" як держава-реципієнт. Після розгляду заявки у ГВПО, йдеться далі у Звіті, її, у принципі, було прийнято, хоча й наголошувалося на тому, що ініціатива і досі знаходиться на її початковому етапі й тому зосереджена на російських проектах.

Восени 2003 року на розгляд Великої вісімки було передано попередній перелік проектних пропозицій, розроблених відповідними міністерствами й відомствами України, де було враховано потреби нашої держави у сфері нерозповсюдження ЗМЗ та роззброєння. Наступним кроком стало повідомлення у грудні 2003 року французької сторони, як головної на той час у Вісімці, про готовність з боку України дотримувати Керівних принципів для нових та розширених проектів співробітництва.

Цей крок зближив позиції України і держав Вісімки в контексті подальшого розширення „Глобального партнерства” за рахунок включення до нього нашої держави. Зазначене питання розглядалося вже під час засідання ГВПО у грудні 2003 року (Париж), однак рішення щодо

України прийняте не було. Причиною цього стало переконання деяких держав, що надання Україні статусу реципієнта спричинить розпорощування коштів, передбачених у рамках Ініціативи для Росії, та знизить ефективність відповідної роботи. Однак вже на черговому саміті глав держав та урядів країн G-8, що відбувся 8 - 10 червня 2004 р. у Сі-Айленді (США), питання залучення України до „Глобального партнерства” було розглянуто позитивно.

13 липня 2004 року у Парижі відбулося чергове засідання ГВПО. До участі у засіданні вперше було запрошено делегацію України, яку очолив заступник Міністра закордонних справ України О.Шамшур. Глава делегації дав коротку характеристику семи проектних пропозицій, переданих українською стороною на розгляд Великої вісімки. За підсумками засідання країна, чия позиція унеможливила свого часу досягнення консенсусу з українського питання, вперше висловилася на користь приєднання України до „Глобального партнерства”.

Однак зазначене засідання і момент ухвалення Вісімкою остаточного рішення на користь України були розмежовані у часі. У період між цими двома подіями українським дипломатам довелося докласти чимало зусиль, роз’яснюючи позицію нашої держави у рамках запропонованих проектних пропозицій.

Врешті-решт Вісімка ухвалила позитивне рішення про надання Україні статусу реципієнта, про що було повідомлено у листі Головуючого в ГВПО заступника Державного секретаря США Дж. Болтона на адресу Міністра закордонних справ України К.Гриценка (вересень 2004 року).

17 листопада 2004 р. у Вашингтоні відбулося засідання Робочої групи Великої вісімки з проблематики „Глобального партнерства”, участь у якому взяв представник МЗС України. Про своє бажання долучитися до реалізації „Глобального партнерства” заявили також Казахстан, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Таджикистан, які також брали участь у вашингтонському засіданні Робочої групи.

Ігор Никифоров,

член делегації України на сесіях Виконавчої Ради ОЗХЗ

УКРАЇНА ТА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ

Історичний дискурс

Заборона розробки, виробництва, накопичення хімічної зброї, а також знищення її - найактуальніші проблеми сучасності. "Armis bella non venenis geri" (війна ведеться зброєю, а не отрутою) - за цим лозунгом римських юристів протягом століть застосування хімічної зброї на війні вважалося тяжким злочином.

У цьому плані хімічна зброя, безумовно, тримає "пальму першості". Припускають, що її було винайдено ще сивої давнини, та початком "хімічної війни" є 22 квітня 1915 року, коли війська кайзерівської Німеччини застосували проти французької армії хлор. У першій світовій війні загальна кількість уражених хімічною зброєю становила більш як 1 млн чоловік, з них понад 100 тисяч загинуло. Попри рішучі протести світової спільноти, враженої наслідками застосування цього виду зброї, правлячі кола провідних країн світу продовжували розробляти її і у повоєнний період.

Так хімічна зброя застосовувалася під час інтервенції та громадянської війни в Росії англійськими окупаційними військами (1919 р.), в період між першою та другою світовими війнами - іспанськими військами в Марокко (1925 р.), італійськими - в Ефіопії (1935 - 1940 рр.) та японськими - в Китаї (1937 р.). У цей період також інтенсивно проводилися дослідження у галузі розробки хімічної зброї, в тому числі отруйних речовин "нового покоління". Під час другої світової війни хімічна зброя не застосовувалася, однак на кінець війни запаси її лише в Німеччині становили понад 70 тис. тонн.

Припускають, що після другої світової війни і до початку 90-х хімічну зброю застосовували понад 20-ти країн світу. Так, за даними Гарвардського університету, поряд зі США, Великою Британією, Іраком, Ізраїлем, Китаєм її застосовували і такі країни, як СРСР, Румунія, В'єтнам, Лаос, Куба, Лівія, та ін. За часів "холодної війни" США і Радянський Союз накопичили значні запаси хімічної зброї, створивши загрозу її широкомасштабного застосування у разі виникнення воєнного конфлікту.

Перші заходи в напрямі заборони хімічної зброї було вжито міжнародним співтовариством 1874 року: їх результатом стало прийняття Брюссельської декларації. Цим документом заборонялося застосування отрут та отруйних куль на війні. Наступним кроком стало укладання 17 червня 1925 року так званого "Женевського протоколу", згідно з яким заборонялося застосовувати задушливі, отруйні й інші гази на війні, а також бактеріологічні засоби. Упродовж майже семи десятиків років Протокол залишався єдиним документом у сфері заборони хімічної зброї, незважаючи на доволі активну роботу Генеральної Асамблеї ООН зі згаданої проблематики.

У 1948 році Комісія ООН по звичайним озброєнням віднесла хімічну зброю разом з біологічною та ядерною до категорії зброї масового ураження, що з часом ініціювало процедуру спільного розгляду питань заборони хімічної та біологічної зброї. Однак після того, як у 1972 році було підписано Конвенцію про заборону біологічної і токсинної зброї (КБТЗ), проблематика заборони хімічної зброї була, таким чином, відокремлена. Почалася робота над розробкою багатостороннього договору про заборону хімічної зброї. Тривалий час переговори велися безрезультатно. І лише 1990 року, коли в ході ірано-іракської війни було застосовано хімічну зброю, переговорний процес отримав новий політичний імпульс, який сприяв конструктивному розгляду цього питання. Переговори успішно завершилися у вересні 1992 року.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї як шлях до більш безпечного світу

Текст Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (КХЗ) був ухвалений 3 вересня 1992 року на Конференції з роззброєння в Женеві. 13 січня 1993 її було відкрито для підписання у Парижі. Конвенція набула чинності 29 квітня 1997 року. Це перший багатосторонній договір у галузі роззброєння, який передбачає ліквідацію цілого класу зброї масового ураження під глобальним міжнародним контролем. Контроль за виконанням КХЗ покладено на Організацію із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ), штаб-квартира якої розташована в Гаазі (Нідерланди). Депозитарієм Конвенції є Генеральний секретар ООН. Станом на кінець 2004 року документ підписали 176 держав і ратифікували 167. 18 країн стоять поза рамками цього міжнародно-правового документа.

Конвенція складається з преамбули, 24 статей і трьох "додатків": Додатку з хімікатів, Додатку з перевірки та Додатку з конфіденційності (захист конфіденційної інформації).

Основним положенням Конвенції є: кожна держава-учасниця зобов'язується знищити всю хімічну зброю, "що знаходиться в її власності або володінні, розташована у будь-якому іншому місці під юрисдикцією чи контролем держави-учасниці" (п.2 ст. I). Положення про декларування та знищення ХЗ наведені в ст. III та IV, а також у частині IV(A) Додатку з перевірки. Під знищенням хімічної зброї мається на увазі процес "перетворення хімікатів у такий стан, який унеможлиблює їх подальше використання для виробництва хімічної зброї". У процесі знищення зброї першочерговим завданням є забезпечення безпеки людей і охорони навколишнього середовища (п.10 ст. IV). За Конвенцією, умови знищення ХЗ не можуть підміняти собою національне законодавство у сфері охорони навколишнього середовища. Це підтверджує формулювання згаданого п.10 ст. IV ("кожна держава-учасниця здійснює транспортування, відбір проб, зберігання та знищення хімічної зброї відповідно до своїх національних стандартів щодо безпеки та викидів").

Хімічна зброя визнається як така, що в сукупності або окремо складається з таких компонентів: а) токсичні хімікати та їхні прекурсори, види або кількість яких суперечать предметові і меті Конвенції; б) боєприпаси та обладнання, спеціально призначені для

нанесення ураження смертельної дії або іншої шкоди шляхом застосування токсичних хімікатів та їх прекурсорів (п.1 ст. II). Своєю чергою, токсичні хімікати і прекурсори було поділено на три групи і віднесено до Списків 1,2 та 3, кожний з яких складається з двох частин - А і В. У частині А наводяться токсичні хімікати, в частині В - їхні прекурсори.

Хімікати Списку 1 мають найвищий ступінь ризику для предмета та цілі Конвенції. До нього включені люїзит, сірчастий та азотистий іприт, а також усі отруйні речовини нервово-паралітичної дії. Список містить також два токсини - рицин і сакситоксин. Хімічні компоненти бінарної зброї та прекурсори нервово-паралітичних отруйних речовин наведено у частині В Списку 1.

Хімікати Списку 2 розглядаються як такі, що представляють значний ризик для предмета та цілі Конвенції. Деякі з них є прекурсорами хімікатів Списку 1.

Хімікати Списку 3 вважаються такими, що представляють певний ризик для предмета та цілі КХЗ. Кожний з токсичних хімікатів, що наводяться в частині А Списку 3, під час першої світової війни використовувався як хімічна зброя. Розподіл хімікатів за списками є не що інше, як спроба відобразити ступінь їхнього ризику. Таким чином, хімікати Списку 1 є такими, що представляють найбільший ризик, а хімікати Списку 3 - найменший.

Додаток з перевірки складається з 11 частин, які регулюють питання інспекційних перевірок та інших процедур стосовно знищення хімічної зброї та об'єктів з її виробництва, промислових інспекцій та інспекційних перевірок за вимогою, а також конкретних заходів із розслідування у випадку передбачуваного застосування хімічної зброї. У ньому також наведені конкретні положення, які регулюють торгівлю "списковими" хімікатами з країнами, що стоять поза рамками Конвенції.

У Додатку з конфіденційності викладено загальні принципи поведіння з конфіденційною інформацією, прийому на роботу та поведінки співробітників Секретаріату, а також заходи стосовно забезпечення конфіденційності інформації та настанов у ході інспекцій, а також відповідні процедури у разі порушення конфіденційності.

Водночас у документі урегульовано питання виробництва, переробки та споживання хімікатів, які самі по собі не є речовинами, що можуть бути використані як хімічна зброя. Однак деякі з них можуть бути перетворені на таку або застосовані для її виробництва. Йдеться також про хімікати подвійного призначення, використання яких у невійськових цілях не забороняється.

Важливим моментом є те, що за КХЗ створюються умови, за яких держава-учасниця має певні переваги у здійсненні експорту й імпорту хімікатів порівняно з державою-неучасницею Конвенції. Крім того, для держав-учасниць передбачено надання допомоги у разі застосування проти них хімічної зброї або виникнення такої загрози. Для держав, що стоять поза рамками Конвенції, встановлюються обмеження на експорт/імпорт хімікатів і технологій з їх виробництва.

Згідно з Конвенцією, держави-учасниці, які володіють хімічною зброєю, зобов'язуються знищити її арсенали протягом 10 років. Про володіння такими арсеналами повідомили шість

держав-учасниць КХЗ - Індія, Росія, США, Албанія, Лівія та ще одна держава-учасниця¹. Найбільші запаси хімічної зброї мають Росія і США, відповідно 40 і 30 тисяч тонн хімічних отруйних речовин, що накопичені за часів "холодної війни". Шість держав-учасниць - Бельгія, Велика Британія, Італія, Німеччина, Франція та Японія - поінформували світову спільноту про наявність старої хімічної зброї, яку було виготовлено до 1925 року або в період між 1925-1946 роками. Італія, Китай та Панама володіють запасами хімічної зброї, яку було залишено на їхній території іншими країнами.

Наявність хімічної зброї є джерелом потенційної небезпеки для здоров'я людей і довкілля, передусім у тих країнах, де вона зберігається. Ймовірним фактором ризику є те, що значна частина хімічних боєприпасів вичерпала гарантійний строк зберігання, а місця їхнього зосередження, зокрема в РФ, не відповідають сучасним вимогам безпеки і мають бути реконструйовані з тим, щоб поліпшити надійність охорони та безаварійний стан зберігання зброї. Питання забезпечення належної охорони місць зберігання хімічної зброї набуває особливої гостроти на сучасному етапі, коли світовим співтовариством оголошено глобальну боротьбу з міжнародним тероризмом у всіх його проявах.

За вимогою КХЗ, знищення хімічної зброї має відбуватися в умовах, які забезпечуватимуть безпеку людей і навколишнього природного середовища. Забороняється знищувати зброю шляхом затоплення будь-де у водоймах, захоронення в землі або спалення просто неба. Зброя повинна знищуватися виключно на спеціально визначених, побудованих та відповідним чином обладнаних для цього об'єктах. Основним завданням діяльності, пов'язаної з ліквідацією хімічної зброї, є обрання екологічно безпечних технологій, застосування яких не позначиться негативним чином на здоров'ї населення і не завдасть шкоди довкіллю.

Україна і КХЗ

Україна підписала Конвенцію 13 січня 1993 року (Париж). 16 жовтня 1998 року КХЗ була ратифікована Верховною Радою України, а 15 листопада того ж року набула чинності для нашої держави. Україна завжди проводила виважену політику в галузі заборони зброї масового знищення та її нерозповсюдження. Наша країна ніколи не володіла і не мала намірів розробляти, накопичувати або застосовувати хімічну зброю, що повною мірою відповідає положенням ст.І КХЗ. Уряд України неодноразово заявляв про відсутність на території країни хімічної зброї, об'єктів з її виробництва, розробки та зберігання та вжив конкретних заходів у пошуку інформації про можливу її наявність, захоронення або затоплення в українських територіальних водах у минулому. У період з 1994 по 1997 рік було проведено низку двосторонніх переговорів, насамперед з Росією, з метою отримання адекватної та повної інформації з цього приводу. Конкретну відповідь від Росії було отримано лише у березні 1998 року.

¹ За домовленістю цієї країни з ОЗХЗ назва її не оприлюднюється

Належне забезпечення імплементації КХЗ є одним з найважливіших напрямків політики України у галузі роззброєння, контролю над озброєнням та зміцнення довіри. Відповідно до Програми виконання КХЗ на 1999-2008 роки, затвердженої Указом Президента України, повсякденну координацію діяльності, яка пов'язана із забезпеченням виконання Конвенції, здійснює Національний орган України. В Україні діють нормативно-правові акти, які регулюють виконання державою міжнародно-правових зобов'язань з експорту/імпорту "спискових хімікатів", порядок прийняття інспекційних груп ОЗХЗ, підготовки та надання щорічних декларацій. Що стосується експортно-імпоротної діяльності, то згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 28.01.2004 р. № 86 "Про затвердження порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання", під які підпадають і товари, що можуть використовуватися у створенні хімічної зброї, передача таких товарів дозволяється лише за умови, якщо вони призначені для цілей, не заборонених Конвенцією. Вимоги Конвенції щодо кримінального законодавства знайшли своє відображення в новому Кримінальному кодексі України .

Україна високо оцінює рівень співробітництва із Секретаріатом ОЗХЗ. Так, перед початком інспектування об'єктів хімічної промисловості України спільно з Секретаріатом ОЗХЗ було проведено навчальний курс для представників хімічної промисловості та учбову інспекцію на базі хімічного підприємства з виробництва конкретних органічних хімікатів, діяльність якого підлягає заходам перевірки КХЗ (1999 р.), міжнародний навчальний курс в Одесі для представників національних органів держав - учасниць Конвенції (2000 р.), візит експертів ОЗХЗ до Державної аналітичної лабораторії (ДАЛ) України з метою підготовки останньої до участі в кваліфікаційних перевірках, які на регулярній основі проводить Організація. Станом на лютий 2005 співробітники Секретаріату ОЗХЗ провели п'ять інспекційних перевірок підприємств хімічної промисловості України, які пройшли з дотриманням усіх вимог, що передбачені Конвенцією при здійсненні інспекційної діяльності.

Організація із заборони хімічної зброї

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) була заснована державами-учасницями відповідно до статті VIII Конвенції про заборону хімічної зброї. Членами ОЗХЗ є всі держави - учасниці Конвенції, які не можуть бути позбавлені свого членства в цій інституції.

Основними органами організації є Конференція держав-учасниць, Виконавча рада та Секретаріат.

Конференція держав-учасниць як головний орган ОЗХЗ розглядає питання, пов'язані з виконанням і дотриманням Конвенції, вживає заходів для сприяння реалізації її предмета та цілі. Може давати рекомендації та схвалювати рішення з питань, пов'язаних з виконанням Конвенції, які порушуються або окремою державою-учасницею, або доводяться до відома Конференції Виконавчою радою. Цей орган здійснює також нагляд за діяльністю Виконавчої ради та Секретаріату.

До складу Конференції входять усі держави - учасниці, кожна з яких має один голос. Рішення з процедурних питань приймаються звичайною більшістю голосів членів, які беруть участь у голосуванні. Як правило, рішення з питань по суті приймаються консенсусом. У разі неможливості досягнення консенсусу, рішення приймаються більшістю у дві третини голосів. Відповідно до Правил процедури, затверджених Першою сесією Конференції держав-учасниць, щорічно проводяться чергові сесії Конференції. Станом на лютий 2005 року відбулося 9 сесій. У разі потреби можуть скликатися спеціальні сесії Конференції держав-учасниць.

З 28 квітня по 9 травня 2003 року в Гаазі проходила Перша конференція держав-учасниць з розгляду дії КХЗ, на якій було підбито підсумки діяльності ОЗХЗ та держав-членів у сфері імплементації Конвенції з часу набуття нею чинності (29.04.97р.) та визначено пріоритетні напрямки у галузі хімічного роззброєння на перспективу.

Виконавча рада (ВР) є виконавчим органом ОЗХЗ і підзвітна Конференції. Вона діє згідно з рекомендаціями, рішеннями та вказівками Конференції і забезпечує належне та неухильне виконання їх. Виконавча рада сприяє ефективному виконанню Конвенції, організовує консультації держав-учасниць, здійснює нагляд за діяльністю Секретаріату. Засідання ВР проходять у рамках чергових сесій. У період між ними вона збирається так часто, як це потрібно.

До складу Виконавчої ради ОЗХЗ входять представники 41-ї держави. Кожна держава-учасниця має право бути членом Ради. Склад ВР формується таким чином: регіональні групи держав Азії, Африки, Західної та Східної Європи, Латинської Америки і Карибського басейну на основі принципу ротації висувають відповідні кандидатури, які затверджуються консенсусом. Визначені групами кандидатури схвалюються Конференцією держав-учасниць. Термін членства у Виконавчій раді - два роки.

Від Східноєвропейської регіональної групи (СЕРГ) до складу Виконавчої ради входять п'ять держав. Як правило, одним членом ВР від Групи є держава-учасниця з найбільш розвинутою хімічною промисловістю у регіоні, що визначається згідно з даними, оприлюдненими або опублікованими на міжнародному рівні. Такою державою у Східноєвропейській групі визнано Росію, кандидатура якої до складу Виконавчої ради ОЗХЗ автоматично висувається кожних два роки.

Рішення про висування кандидатури України до складу ВР було прийнято 18 листопада 1998 року на засіданні СЕРГ, яке відбулося в рамках роботи III сесії Конференції держав-учасниць КХЗ (16-20.11.98р.). З травня 1999 по травень 2001 Україна була повноправним членом Виконавчої ради ОЗХЗ. Повторний дворічний термін нашого членства у цьому престижному органі Організації розпочався у травні 2004 року і закінчиться у травні 2006 року.

Кожна держава-член ВР має один голос. Як правило, рішення Виконавчої ради приймаються консенсусом. Передбачено також можливість прийняття рішень по суті більшістю у дві третини голосів її членів. Станом на лютий 2005 року відбулося 39 сесій Виконавчої ради.

Секретаріат є адміністративним органом Виконавчої ради і Конференції. Секретаріат здійснює заходи з перевірки та виконує інші функції, делеговані йому Конференцією та Виконавчою радою ОЗХЗ, забезпечує механізм співробітництва з урядами держав-членів

Організації, представниками хімічної промисловості, засобів масової інформації, дослідних інститутів, урядових і неурядових організацій, які сприяють досягненню ефективної імплементації Конвенції.

Витрати у зв'язку з діяльністю ОЗХЗ покриваються державами-учасницями за шкалою внесків ООН, скоригованої з урахуванням різниці членського складу ООН та ОЗХЗ, а також положень статей IV та V Конвенції. Ще однією статтею доходів ОЗХЗ є добровільні внески. Внесок України до бюджету ОЗХЗ у 2004 році становив 27,091 євро.

Співробітництво України та ОЗХЗ

З метою належної імплементації Конвенції про заборону хімічної зброї як одного з пріоритетних напрямів політики України в галузі роззброєння, контролю над озброєнням та зміцнення довіри Постійне представництво України (ППУ) при ОЗХЗ активно нарощує зусилля щодо активізації співробітництва нашої держави з ОЗХЗ, її присутності в керівних органах Організації. Відносини України та ОЗХЗ набули нових форм та більшої динаміки після акредитації в ОЗХЗ першого Посла України в Нідерландах та ППУ при ОЗХЗ (04.10.02). На сьогодні існує обопільна заінтересованість у розвитку й поглибленні взаємовигідного співробітництва.

Просуванню національних інтересів України в ОЗХЗ сприяло значною мірою забезпечення координуючої ролі України у Східноєвропейській регіональній групі у складі 20 країн (травень 2003-2004 рр.), а також її теперішнє членство у Виконавчій раді. На постійній основі ППУ забезпечує через Секретаріат ОЗХЗ залучення представників України до участі в учбових заходах у рамках діяльності Організації. В Україні успішно проведено 5 інспекцій на об'єктах хімічної промисловості, діяльність яких підлягає заходам перевірки КХЗ. Досвід України у сфері адаптації національного законодавства до вимог КХЗ поширений у робочих документах ОЗХЗ як зразковий.

Зважаючи на зростаючу активність України в діяльності Організації, керівництво ОЗХЗ ініціювало проведення чотирьох багатосторонніх спільних заходів при фінансуванні ОЗХЗ з використанням досвіду України та на її території. Так, восени 2005 року на території України заплановано провести навчання "ASSISTEX-2" з відпрацювання механізму надання країнами - учасницями КХЗ країні, що постраждала, допомоги в ліквідації наслідків застосування хімічної зброї відповідно до ст. 10 Конвенції. Сподіваємося, що активність нашої держави у співробітництві з ОЗХЗ не буде зменшуватися і в майбутньому.

АВСТРАЛІЙСЬКА ГРУПА

7 грудня 2004 року перший заступник Голови Держекспортконтролю України О.М.Гришуткін під час семінару, присвяченого питанням експортного контролю товарів ядерного спрямування, повідомив про плани України вже протягом 2005 року приєднатися до так званої Австралійської групи, завершивши у такий спосіб процес набуття нашою державою членства в усіх існуючих багатосторонніх режимах експортного контролю. Редколегія "Безпеки та нерозповсюдження" впевнена, що така подія являтиме собою певну віху в реалізації планів інтеграції держави у європейські та міжнародні структури, і у зв'язку з цим прийняла рішення опублікувати серію матеріалів, присвячених багатостороннім режимам експортного контролю, розпочавши її саме з інформації про Австралійську групу.

1. Історія питання

На початку 1980-х років з'явилися свідоцтва про те, що низка країн, включаючи Ірак, виготовляє хімічну зброю (ХЗ), використовуючи поставки у рамках міжнародної торгівлі хімікатами та відповідним обладнанням. Ця загрозна тенденція мала своїм наслідком масоване використання хімічної зброї у ході ірано-іракської війни на порушення Женевського протоколу¹. Факти застосування ХЗ під час цієї війни були виявлені та задокументовані спеціальною місією, яка була надіслана до Ірану Генеральним Секретарем ООН.

У відповідь на результати роботи цієї місії у квітні 1984 року уряди деяких країн прийняли рішення вжити заходів щодо ліцензування експорту цілого ряду хімікатів, що використовувалися у виробництві ХЗ. Це було зроблено для того, щоб забезпечити можливість виконання реагування на факти недвозначного порушення Женевського протоколу шляхом застосування ХЗ проти Ірану під час ірано-іракської війни, а також на чіткі докази того, що Ірак отримав багато матеріалів для своєї програми зі створення ХЗ на міжнародному ринку хімічних матеріалів.

За цих умов занепокоєні країни усвідомили нагальну необхідність у розв'язанні проблеми розповсюдження ХЗ і забезпеченні того, щоб промисловість цих країн не була залучена спеціально або ненавмисно до надання допомоги іншим країнам у придбанні й застосуванні цього виду зброї масового знищення (ЗМЗ) всупереч міжнародним зобов'язанням. Так само і у 1990 році виникла потреба вжиття заходів з метою вирішення проблем, пов'язаних зі зростаючою загрозою розповсюдження біологічної зброї (БЗ).

Та заходи, до яких вдалися уряди стурбованих цими проблемами країн, не були рівноцінні ані за підходами, ані за сферою застосування. Поширилася також інформація про спроби уникнути виконання цих заходів. Все це спонукало Австралію у квітні 1985 року висунути пропозицію країнам, які ввели ліцензування експортних операцій, проводити зустрічі

¹ Після закінчення першої світової війни, під час якої було застосовано хімічну зброю і стали очевидними наслідки такого застосування, у 1925 році було розроблено і укладено в Женеві багатосторонній договір "Про заборону використання на війні задушливих, отруйних та інших подібних газів та бактеріологічних засобів", який з часом отримав скорочену міжнародну назву "Женевський протокол" і діє до теперішнього часу.

з метою вивчення стану справ для узгодження заходів, що вживаються на національному рівні, та для вдосконалення механізмів співробітництва з цієї проблеми. Відповідно, перше засідання, з часом воно отримує назву «Австралійська група», відбулося у Брюсселі в червні 1985. Всі країни, що взяли участь у цій зустрічі, погодилися з тим, що було б корисно продовжити цей процес, і відтоді зустрічі представників країн, що увійшли до Австралійської групи, відбуваються щорічно, як правило у Парижі².

2. Членство в Австралійській групі

Країни, які звертаються з проханням про прийняття до Австралійської групи, можуть стати членами Групи тільки на основі консенсусу членів Групи. Країни-кандидати повинні мати традиційну й ефективну правову систему національного контролю за експортом, зокрема положення про всеохопний (catch-all)³ контроль, та продемонструвати прихильність до виконання всіх багатосторонніх договорів, які забороняють діяльність у сфері виробництва ХБЗ.

Якщо на початку створення Австралійська група налічувала 15 країн, то сьогодні членами її є 38 країн та Європейська Комісія:

1. Аргентина	21. Литва
2. Австралія	22. Люксембург
3. Австрія	23. Мальта
4. Бельгія	24. Нідерланди
5. Болгарія	25. Нова Зеландія
6. Канада	26. Норвегія
7. Чеська Республіка	27. Польща
8. Кіпр	28. Португалія
9. Данія	29. Румунія
10. Естонія	30. Словаччина
11. Фінляндія	31. Словенія
12. Франція	32. Південна Корея
13. Німеччина	33. Іспанія
14. Греція	34. Швеція
15. Угорщина	35. Швейцарія
16. Ісландія	36. Туреччина
17. Ірландія	37. Велика Британія
18. Італія	38. США
19. Японія	39. Європейська Комісія
20. Латвія	

² У 2005 році щорічне засідання буде проведено в Австралії з метою відзначити 20-у річницю заснування Австралійської групи і ту роль, яку відіграє ця країна у міжнародних зусиллях, спрямованих на нерозповсюдження хімічної та біологічної зброї.

³ Згідно з цим положенням процедури експортного контролю можуть бути застосовані до товарів, які досі не підлягали контролю на виконання вимог інших законодавчих та нормативних актів, але можуть бути використані у раніше непередбачуваний спосіб для розробки зброї масового знищення.

3. Консультації Австралійської групи

Австралійська група є прикладом неформальних домовленостей країн. Її учасники не беруть на себе жодних правових зобов'язань - ефективність співробітництва учасників залежить виключно від їхніх зобов'язань щодо нерозповсюдження хімічної та біологічної зброї (ХБЗ), а також ефективності заходів, вживаних на національному рівні з метою запобігання розповсюдженню ХБЗ. Засідання Австралійської групи скликаються для вивчення проблеми розповсюдження з тим, щоб зробити заходи, які вже здійснюються країнами-учасницями, більш ефективними, в тому числі через обмін необхідною інформацією, координацію дій, а також там, де це необхідно, шляхом розгляду вжиття додаткових заходів на національному рівні.

Що стосується характеру заходів з ліцензування експорту, що вживаються країнами-учасницями, то при їх виконанні враховуються такі міркування:

- заходи мають ефективно запобігати виробництву хімічної та біологічної зброї;
- мають бути досить простими та економічно доцільними для виконання, а також такими, що можуть бути реалізовані практично;
- не повинні заважати нормальній торгівлі матеріалами та обладнанням, що використовуються у законних цілях.

Ліцензування є вимогою до експорту певних товарів, яка не означає автоматичну заборону нормальної торгівлі цими товарами. На практиці зазначені заходи являють собою діяльність, спрямовану на забезпечення моніторингу та виконання домовленостей щодо ліцензійного контролю за експортом: експорт забороняється тільки за умови, що є конкретні підстави для можливого переключення матеріалів на цілі, пов'язані з ХБЗ.

Заходи, ухвалені на засіданнях Австралійської групи, здійснюються на національному рівні, хоча всі учасники Групи погоджуються, що зусилля у цьому напрямі були б значно ефективнішими, якби застосовувалися усіма потенційними експортерами відповідних хімікатів, біологічних агентів та обладнання, а також проміжними країнами.

Заходи щодо ліцензування експорту є, крім того, демонстрацією рішучості країн-учасниць виключити не лише безпосередню, а й ненавмисну участь у розповсюдженні ХБЗ, а також активно протидіяти використанню цих видів озброєння. Уряди країн мають бути впевнені, що комерційні фірми і дослідні інститути не беруть участі у ненавмисному постачанні хімікатів, хімічного обладнання, біологічних агентів або біологічного обладнання для використання їх у виробництві ХБЗ.

Країни-учасниці з самого початку усвідомлювали, що заходи з ліцензування експорту аж ніяк не є заміном жорсткого та загального виконання Женевського протоколу, Конвенції про біологічну та токсинну зброю (КБЗ) 1972 року, а також своєчасного виконання та універсальної прихильності до Конвенції про заборону хімічної зброї (КХЗ), введеної в дію 29 квітня 1997 року. Всі без винятку члени Австралійської групи першими ратифікували КХЗ.

4. Основні принципи, на яких побудовано систему ліцензування експорту країн - членів Австралійської групи

Кожний учасник Австралійської групи застосовує процедури ліцензування експорту певних хімікатів, біологічних агентів, хімічних і біологічних установок та обладнання подвійного використання з тим, щоб бути впевненим, що експорт зазначених товарів з цих країн не стане внеском у розповсюдження ХБЗ.

Єдиної для всіх національних систем експортного контролю схеми бути не може. З усім тим існують загальні ознаки, характерні саме для ефективних систем експортного контролю. Такі системи характеризуються ефективними механізмами прийняття і виконання політичних рішень, наявністю чіткої законодавчої бази, надійними списками товарів, що підлягають контролю, забезпеченням можливості всеохопного (catch-all) контролю та механізму забезпечення відповідності експорту прийнятим рішенням.

Діяльність Австралійської групи дає можливість країнам-учасницям брати участь у постійно діючому форумі на політичному рівні, на якому проводяться консультації щодо національного законодавства у галузі експортного контролю, гармонізації національних законів та їх дотримання, а також узгоджуються правопримусові заходи окремих країн. Законодавство у галузі експортного контролю кожної з країн уособлює національну точку зору на те, що являє собою законна і незаконна торгівля при експорті контрольованих товарів. Національне законодавство встановлює межі, до яких кожний уряд може втручатися у діяльність експортерів, а також визначає права та обов'язки експортерів.

Механізми виконання рішень щодо експортного контролю варіюються від країни до країни, але типовою вимогою для забезпечення ефективності такого механізму лишається високий рівень співробітництва та координації дій державних органів, що дають дозволи, та відомств, які здійснюють контроль на державному кордоні. До виконання рішень у цій галузі можуть долучатися національні поліцейські відомства, спецслужби та розвідувальні органи.

Перелік товарів, стосовно яких всі учасники Австралійської групи здійснюють експортний контроль на національному рівні, розробляється під час консультацій, і на теперішній час до його складу увійшли:

- 54 хімікати, які є прекурсорами хімічної зброї;
- технологічне обладнання подвійного використання (наприклад, стійкий до корозії реакторний посуд);
- 111 патогенів і токсинів, що діють на людей, велику рогату худобу та/або на рослини, що використовуються як їжа;
- технологічне обладнання подвійного використання (таке, як засоби герметичного зберігання та ферментери).

5. Дозволи та ліцензії

Здійснення контролю і моніторингу експорту товарів, занесених до списків Австралійської групи, передбачає створення системи надання ліцензій та дозволів. Дозволи й ліцензії забезпечують ліцензуючі та правоохоронні органи інформацією, необхідною для з'ясування питання: чи є певна експортна операція законною, а також встановлюють чіткі характеристики товарів і технологій, які можуть експортуватися.

Як частина життєздатного режиму експортного контролю система дозволів/ліцензій передбачає проведення точної, узгодженої і своєчасної оцінки товарів і технологій, а також розгляду заявок на передання їх з країни-експортера. Головним завданням процесу ліцензування є захист національної безпеки, політичних та економічних інтересів країни на міжнародній арені без зайвого регулюючого навантаження на законну зовнішньоекономічну діяльність. А тому країна-експортер має докладати зусиль для мінімізації тривалості часу, необхідного для аналізу експортних операцій, що заявляються, враховуючи при цьому всі політичні чинники та вимоги національного законодавства у галузі експортного контролю. Виявлення кожного випадку незаконної діяльності повинно тягти за собою відповідне розслідуванням та правозастосовуючі заходи (встановлення адміністративної або кримінальної відповідальності за порушення законодавства у галузі експортного контролю), що є необхідною умовою запобігання утворенню прогалів у національній системі експортного контролю.

Політика Австралійської групи полягає в тому, що заходи з експортного контролю здійснюються відповідно до національної нормативно-правової бази кожної окремої країни. Як недвозначно заявлено у Керівних принципах Австралійської групи, саме уряд країни має визначати, до яких меж слід застосовувати спрощені процедури ліцензування для передання товарів до країн, стосовно яких є позитивні відгуки про їхню діяльність у сфері нерозповсюдження. Отже, єдиний перелік типів ліцензій та дозволів у принципі неможливий. Деякі уряди дають дозвіл лише на єдину експортну операцію, яка підлягає ліцензуванню, решта країн дозволяє як одноразові, так і багаторазові операції. Крім того, іноді накладаються обмеження на кількість товарів, що поставляються, на поставки певним вантажеотримувачам тощо.

Деякі типи дозволів на експорт можуть надаватися залежно від "чутливості" товарів і технологій, а також ступеня ризику, пов'язаного з отримувачем товару. Саме такими є дозволи на одноразову експортну операцію, дійсні тільки для однієї операції, а також дозволи на багаторазові експортні операції, які дозволяють виконувати операції до факту поставки зазначеної загальної кількості товарів та протягом передбаченого умовою проміжку часу. Багаторазові дозволи дають експортерам змогу поставляти певні товари і технології прийнятним з точки зору нерозповсюдження отримувачам без необхідності подання спеціальних заявок на отримання дозволів для кожної окремої операції. Це дає змогу мінімізувати адміністративне навантаження на експортерів, контролюючи водночас транскордонне переміщення товарів і технологій.

6. Оцінка заходів Австралійської групи

Ефективність консультацій Австралійської групи та заходів з ліцензування не можна встановити абсолютно точно, та, без сумніву, вони значно підвищили витрати на оволодіння наступальною ХЗ, перебивши деякі джерела і маршрути поставок для її "розповсюджувачів". У деяких випадках ці заходи створили бар'єри для країн, які придбали або намагалися придбати ХЗ, змусивши їх шукати альтернативні способи зі значно меншою ефективністю виробництва. В інших випадках вони змогли підняти вартість придбання зброї до такого рівня, на якому інтерес до неї зникав. Можна сподіватися, що аналогічних результатів досягли зусилля Австралійської групи і у запобіганні розповсюдженню біологічної зброї.

Більш впевнено можна робити висновки щодо успіхів Австралійської групи у підвищенні рівня обізнаності країн-учасниць стосовно ризиків ненавмисної участі у розповсюдженні ХБЗ та наданні допомоги у зниженні цієї загрози. У більшості країн-учасниць, зокрема після війни у Перській затоці 1991 року, ефективні заходи з ліцензування були важливим показником для громадськості стосовно неучасті національної промисловості тієї чи іншої країни у розповсюдженні хімічної та біологічної зброї у світі.

Уряди країн-учасниць дійшли висновку, що Група забезпечує життєздатний механізм для вжиття практичних заходів, спрямованих на запобігання розповсюдженню ХБЗ. Вони усвідомлюють, однак, що у довготривалій перспективі заходи щодо ліцензування експорту хімікатів, біологічних агентів та обладнання самі по собі не можуть створити надійного бар'єра для розповсюдження ХБЗ.

7. Взаємовідносини з країнами, що не входять до Австралійської групи

Країни-учасниці усвідомлюють, що для того, аби були справді ефективними заходи з ліцензування експорту прекурсорів хімічної та біологічної зброї, обладнання і технологій виробництва такої зброї, вони потребують підтримки максимально можливої кількості країн-постачальників або проміжних (транзитних) країн. Від 1986 року окремі країни - учасниці Австралійської групи проводять спеціальні консультації на двосторонній основі з країнами-нечленами Групи, що мають відношення до цієї проблеми, щоб заохочувати останніх до створення національних режимів ліцензування експорту, подібних до тих, які підтримуються країнами-учасницями Австралійської групи. Завдяки цьому зростає кількість країн, які хоч і не увійшли до Групи, але все ж таки прийняли рішення запровадити відповідні заходи на національному рівні.

1992 року країни - учасниці Групи вирішили розширити і програми допомоги з метою долучити більш широке коло країн до співпраці у цій сфері. Австралія, яка головує у Групі, щорічно надає коротку інформацію майже шести десяткам країн про діяльність Групи. Мета цього заходу полягає в тому, щоб поширити обізнаність і підвищити рівень розуміння інших країн стосовно діяльності Групи, а також доводити необхідність ліцензування експорту. На засіданні Групи (1999 р.) її учасники підтримали ідею важливості ведення діалогу з країнами, що не входять до Групи, а також заохочення таких країн до запровадження заходів, спрямованих на запобігання наданню допомоги "розповсюджувачам" ХБЗ. У зв'язку з цим учасники домовилися виконувати програму допомоги, яка продовжуватиме практику

інформування країн, що не беруть участь у діяльності Групи, а також обслуговування web сайту Групи та/або проведення регіональних семінарів для висвітлення практики ліцензування експорту.

8. Зв'язок з Конвенцією про заборону хімічної зброї

Країни - учасниці Австралійської групи активно підтримали розробку Конвенції про заборону хімічної зброї (КЗХЗ)⁴. Вони першими підписали КЗХЗ, як тільки вона була відкрита для підписання у Парижі (січень 1993 р.), а також стали першими країнами – учасницями Конвенції. Країни-учасниці групи відіграють активну і водночас конструктивну роль в Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ), штаб-квартира якої розташована у Гаазі.

КЗХЗ містить низку положень, пов'язаних з переданням хімікатів, які становлять ризик. Стаття 1 Конвенції вимагає від держав-учасниць утримуватися від дій, які могли б допомогти іншим державам придбати хімічну зброю. Стаття VI містить вимогу до держав-учасниць забезпечити впевненість в тому, що передання токсинних хімікатів для цілей, заборонених Конвенцією, не відбулося, а частини VI, VII та VIII Додатку зі здійснення та перевірки накладають на держави конкретні обмеження на торгівлю хімікатами, що наведені у Списках до Конвенції. Для того, щоб ці заходи були дієвими, слід створити ефективні державні механізми ліцензування експорту.

Стаття XI. 2 (е) КЗХЗ вимагає від держав-учасниць переглянути національні регулюючі норми у сфері торгівлі хімікатами, аби привести їх у відповідність до цілей та завдань Конвенції. Учасники Австралійської групи погодилися, що Група повинна докладати зусиль для гармонізації національних заходів з ліцензування експорту з метою забезпечення нерозповсюдження матеріалів, що мають відношення до ХБЗ. Усі вони усвідомлюють, що у діяльності Групи необхідно повною мірою враховувати введення в дію Конвенції та результати її виконання.

9. Зв'язок з Конвенцією про біологічну та токсинну зброю

Всі країни - учасниці Австралійської групи є сторонами Конвенції про біологічну та токсинну зброю (КБТЗ), яка набула чинності 1975 року. Країни-учасниці також вели активну діяльність, спрямовану на посилення режиму забезпечення КБТЗ. Стаття III КБТЗ зобов'язує держави-учасниці запобігати переданню матеріалів, які могли б допомогти у виробництві або придбанні будь-яким чином біологічної зброї.

Учасники Австралійської групи сприятимуть тому, щоб усі країни вживали необхідних заходів для того, щоб вони та їхня промисловість запобігали розповсюдженню біологічної та хімічної зброї. Заходи з ліцензування експорту демонструють рішучість світової спільноти виключити будь-які можливості участі у розповсюдженні цих видів зброї, що є порушенням міжнародного права. Учасники Австралійської групи закликають інші країни прийняти аналогічні заходи з ліцензування експортних операцій з відповідними матеріалами, підтримати глобальну заборону цих класів ЗМЗ, про які йдеться у конвенціях про хімічну та біологічну зброю.

Матеріал до публікації підготовлено С.Кондратовим.

При підготовці були використані:

1. Матеріали офіційного сайту Австралійської групи: www.australiagroup.net
 2. Укрепление многосторонних режимов по экспортному контролю: Проблемы и рекомендации. Доклад Центра международной торговли и безопасности университета штата Джорджия, октябрь 2002 г.
 3. The Australia Group. Enforcement Officers Manual.
-

⁴ Повна назва: Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення.

Ольга Макаровська,
Державний комітет ядерного регулювання України

ОГЛЯД РАДІАЦІЙНИХ АВАРІЙ У СВІТІ, ЯКІ ПОВ'ЯЗАНІ З "ПОКИНУТИМИ" ДЖЕРЕЛАМИ ІОНІЗУЮЧОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ

В Україні джерела іонізуючого випромінювання широко використовуються в різних галузях промисловості, у сільському господарстві, науці, медицині. Кількість їх, за оціночними даними, становить кілька десятків тисяч. Джерело іонізуючого випромінювання (ДІВ) - це фізичний об'єкт, що містить радіоактивну речовину, або технічний пристрій, який створює або в певних умовах здатний створювати іонізуюче випромінювання (НРБУ-97). У цій статті йдеться тільки про радіонуклідні закриті джерела іонізуючого випромінювання, тобто про джерела, що містять радіоактивну речовину та мають форму, яка за нормальних умов використання джерела запобігає переходу радіоактивної речовини в оточуюче середовище (наприклад, радіоактивна речовина може бути поміщена в подвійну або потрійну капсулу)¹. З метою забезпечення радіаційного захисту персоналу, населення та навколишнього природного середовища держава повинна мати систему відповідних заходів для забезпечення передусім державного регулювання радіаційної безпеки (регулюючого контролю) при здійсненні діяльності з ДІВ. Використання радіаційних технологій, на жаль, пов'язане з ризиком виникнення радіаційних аварій. Причиною радіаційних аварій завжди є недостатній рівень забезпечення безпеки та збереженості джерел іонізуючого випромінювання. Встановлено, що велику роль при цьому відіграє "людський фактор". Аварія може статися внаслідок неправильного використання комп'ютерної програми розрахунків дози опромінення пацієнта при лікуванні раку, несанкціонованого входу оператора до камери опромінювача при стерилізації продуктів та багатьох інших фатальних помилок або збоїв, які можуть призвести навіть до загибелі пацієнтів або персоналу. З метою недопущення таких випадків створені і діють норми й правила радіаційної безпеки та збереженості джерел іонізуючого випромінювання. Значну роль у цьому відіграє також культура безпеки персоналу.

Серед закритих джерел найбільшу потенційну радіаційну небезпеку з точки зору виникнення аварій становлять "покинуті" ДІВ.

Термін "покинуті" джерела виник не так давно. Англійською мовою він звучить як джерела-сироти (orphan sources), а російською як "бесхозные источники" (безгоспні джерела). Покинуті джерела іонізуючого випромінювання - джерела, яким не приділяється належна "увага", тобто це джерела, які не перебувають під регулюючим контролем не зважаючи на те, що несуть у собі небезпеку, яка потребує такого контролю.

¹ Цьому обмеженню є просте пояснення: генеруючі пристрої практично не становлять загрози у відключеному стані, а у відкритому вигляді переважно застосовують радіоактивні речовини невеликої активності, тобто зі зниженою небезпекою.

Чому трапляється так, що небезпечні джерела опиняються поза регулюючим контролем? Варіанти відповіді на це запитання можуть бути такі:

- ніколи не були під контролем;
- були залишені без догляду;
- були втрачені;
- не були повернені на місце;
- були вкрадені;
- були передані без відповідного дозволу.

“Покинуті” джерела, які перебувають у незаконному обігу, можуть потрапити до рук терористичних угруповань, що мають на меті створення “брудної бомби”.

Відповідно до «Кодексу поведінки із забезпечення безпеки та збереженості радіоактивних джерел» (Україна визнала його, зробивши відповідну заяву до МАГАТЕ), кожна держава повинна сприяти інформованості працівників промисловості, медичного персоналу, населення та службовців урядових органів щодо безпеки, пов'язаної з “покинутими” джерелами.

Огляд, що пропонується до вашої уваги, присвячений радіаційним аваріям, які пов'язані з “покинутими” джерелами іонізуючого випромінювання. Такі джерела та аварії з ними на даний час викликають найбільшу стурбованість світової спільноти.

Наш огляд не претендує на абсолютну повноту, але охоплює найбільш “резонансні” випадки, наслідки яких стали широко відомі. Ці аварії привернули увагу в цілому світі з точки зору вжиття заходів, які б унеможливили повторення таких випадків у майбутньому.

*“Покинуті” джерела іонізуючого випромінювання,
які становлять найбільшу небезпеку*

Відповідно до сучасної міжнародної класифікації з точки зору шкоди, яку може завдати людині конкретне джерело, всі радіонуклідні (радіоактивні) джерела розподіляються на 5 категорій за принципом зменшення “небезпечності”. Перші три категорії віднесені до “небезпечних” джерел, тобто до джерел, вплив яких без відповідного регулюючого контролю може призвести до серйозних детермінованих ефектів. Джерела 1-ї категорії можуть спричинити смерть, якщо є контакт з незаекранованим джерелом протягом від кількох хвилин до однієї години, 2-ї категорії - у разі контакту від кількох годин до кількох днів, джерела 3-ї категорії (в разі особливого збігу обставин) можуть спричинити загибель, якщо контакт триває протягом тижнів. Найбільш характерними прикладами використання радіоактивних джерел 1-3 категорій є: термоелектрогенератори, опромінювачі та радіотерапія (1-ша категорія), промислова радіографія та брахитерапія з високою та середньою потужністю дози (2-га категорія), технологічний контроль радіоізотопними приладами з джерелами високої активності та каротаж свердловин (3-тя категорія).

**Огляд радіаційних аварій з "покинутими" джерелами 1-ї категорії
для гамма-терапевтичних установок**

Радіаційна аварія в Мексиці (Хуарес), 1983

Ця аварія є однією з перших, що були ретельно досліджені та описані. Історія її така. У 1977 році лікарня в Мексиці (Хуарес) придбала в лікарні США гамма-терапевтичну установку з джерелом, яке містило радіонуклід кобальт-60 та мало активність 37 ГБк (1 Ки). Джерело було ввезено без дотримання правил імпорту радіоактивних матеріалів, відповідно орган регулювання радіаційної безпеки нічого про це джерело не знав. Однак у лікарні в Хуаресі не було коштів для того, щоб негайно ввести установку в експлуатацію, тому джерело передали на зберігання до неспеціалізованої компанії без чіткого роз'яснення його небезпеки. Час минав, персонал лікарні, який знав про пов'язану з джерелом небезпеку, звільнився. Молодший персонал, обізнаний з цінністю джерела, а не з його небезпечністю, у 1983 році продав установку з джерелом на металобрухт. У процесі транспортування цілісність оболонки була порушена і частина радіоактивного матеріалу потрапила на дорогу. Джерело переплавили. Забруднений кобальтом-60 метал було використано, зокрема, і для виготовлення меблів. Аварію було виявлено, коли вантажівка з меблями викликала сигнал радіаційної небезпеки при в'їзді до знаменитої ядерної лабораторії США в Лос-Аламосі.

Ця аварія має практично весь "класичний" набір ознак того, як джерело стає "покинутим", а незабаром і джерелом радіаційної аварії:

- надання дозволу на експорт з США без відповідної перевірки спроможності користувача в Мексиці безпечно поводитися з джерелом²;
- незаконне поводження, тобто імпорт та зберігання без відповідних дозволів регулюючого органу;
- важкий фінансовий стан власника джерела (лікарні);
- довготривале зберігання на неспеціалізованому підприємстві без будь-якої інформації про небезпеку джерела;
- зміна ключового персоналу,
- відсутність обліку джерел на підприємстві (персонал не вів та не передав відповідні інвентарні записи про джерело тим, хто прийшов на заміну);
- відсутність радіаційного контролю металобрухту (як вхідного на підприємстві зі збору металобрухту, так і вихідного на металургійному підприємстві);
- відсутність підготовки спеціалістів, які працюють з металобрухтом, з питань радіаційної безпеки.

² На той час законодавство США не містило жодних обмежень щодо експорту радіоактивних матеріалів. Зараз "Кодекс поведінки із забезпечення безпеки та збереженості радіоактивних джерел" передбачає обмеження (фактично заборону) експорту-імпорту радіоактивних джерел 1-2 категорії:

- в ті країни, які не мають технічних і адміністративних можливостей, ресурсів та регулюючої структури, необхідних для забезпечення поводження з джерелом відповідно до положень Кодексу;
- або тим користувачам, яким їх країна не дозволила отримати джерело та використати його відповідно до законодавства вказаної країни.

Внаслідок цієї аварії 75 осіб отримали дози опромінення від 0,25 до 7,0 Гр. Було розібрано 814 домівок, конструкції яких містили забруднений метал, дезактивовано кілька фабрик. Загальна кількість радіоактивних відходів становила 16 тис. м³ ґрунту та 4,5 тис. т металу.

Радіаційна аварія в Бразилії (Гойянья), 1987

Ця аварія є однією з найтрагічніших серед аварій з "покинутими" джерелами. У 1987 році несподівано розпалося товариство, яке спеціалізувалося на радіотерапії. Ніхто не взяв на себе відповідальність за подальшу долю терапевтичної установки з джерелом, яке містило радіонуклід цезій-137 та мало активність 50 ТБк (1350 Ки). Нагадаємо, що перебування поряд з таким незаекранованим джерелом 1-ї категорії від кількох хвилин до годин є смертельно небезпечним. Радіотерапевтична установка залишилась "покинутою" в напіврозібраній будівлі колишньої лікарні. Минуло 2 роки, і місцеві мешканці демонтували головку установки з джерелом з наміром здати її на металобрухт. У процесі демонтажу джерело було пошкоджено. Радіоактивна речовина джерела мала невдалу фізичну та хімічну форму – форму пресованого хлориду цезію, тобто радіоактивний матеріал джерела легко розчинявся та диспергувався. Протягом наступних двох тижнів радіоактивність розповсюдилась на кілька частин міста. „Забруднені” люди та предмети роз’їхались по всій країні. Аварію було виявлено медиками на підставі збільшення випадків погіршення стану здоров’я.

Причини цієї радіаційної аварії практично аналогічні аварії в Мексиці (Хуарес). Але наслідки виявилися більш тяжкими, що пояснюється високою активністю джерела, фізичними та хімічними характеристиками радіоактивної речовини джерела. Можна припустити, що саме після цієї аварії в усьому світі пройшла хвиля свідомої заміни гамма-терапевтичних джерел з цезієм-137 на джерела з кобальтом-60, які на відміну від цезієвих мають радіоактивну речовину у формі, яка практично не допускає розчинення та диспергування радіоактивного матеріалу. На жаль, ця хвиля не торкнулася країн СНД.

Ця аварія характеризувалась не тільки важкими економічними та соціальними наслідками, вона спричинила масовий психічний стрес у мільйонів людей та звернула увагу фахівців на те, що при оцінках ризиків обов’язково слід враховувати психологічний фактор. Але належним чином зважувати на цей фактор спеціалісти не навчилися і досі.

Внаслідок радіаційної аварії в Гойяньї зовнішнього забруднення зазнали 249 осіб, внутрішнього – 129 осіб, 21 особи отримали дози більше 1 Гр і їх було госпіталізовано, 4 з них померли. Важкі роботи з дезактивації тривали 6 місяців, було вивезено 3,5 т радіоактивних відходів.

Радіаційна аварія в Туреччині (Стамбул), 1998

Все почалося в 1993 році з наміру ліцензіата (особи, яка мала відповідну ліцензію на використання джерела) повернути три відпрацьовані джерела³ їх постачальнику у США. Джерела були відповідно упаковані, але не відправлені відразу і зберігалися в Анкарі до 1998

³ Тобто джерела, які у зв’язку із зниженням активності за результатами радіоактивного розпаду більше не можна було використовувати для лікування.

року. Дві упаковки були переправлені до Стамбула, до пристосованого для зберігання радіоактивних матеріалів складу. З часом склад заповнився більш "важливими" товарами, а упаковки з відпрацьованими джерелами іонізуючого випромінювання були виштовхнуті в сусіднє приміщення. Коли через 9 місяців приміщення було передано новим власникам, вони, не маючи жодного уявлення про небезпечну "начинку" упаковок, продали контейнери на металобрухт. Родина торговців металобрухтом, незважаючи на те, що він був відмаркований знаком радіаційної небезпеки (відомим в усьому світі після аварії на ЧАЕС трілісником), зламала контейнер і була опромінена незаекранованим джерелом з радіонуклідом кобальт-60 активністю 3.3 ТБк (89 Ки).

Ця аварія також була виявлена медиками, які висловили підозру, що захворювання їхніх пацієнтів є гострою променевою хворобою.

10 осіб отримали дози опромінення від 1 до 3.1 Гр та захворіли на гостру променеву хворобу. На щастя, ніхто не загинув. Але радіаційну аварію не було ліквідовано, оскільки другий контейнер, який містив джерело з радіонуклідом кобальт-60 з активністю станом на 1999 рік 23,5 ТБк (636 Ки), іонізуючого випромінювання так і не було знайдено. Пошук триває.

Радіаційна аварія в Таїланді (Самут Пракарн), 2000

Радіаційна аварія почалася з незаконного (без відповідної ліцензії) володіння та зберігання компанією в Бангкоці кількох гамма-терапевтичних установок. 1999 року компанія перемістила голівки з джерелами іонізуючого випромінювання до сховища, де не була забезпечена збереженість (зокрема охорона) джерел. У 2000 році туди проникли сторонні особи і частково розібрали голівку, яка містила джерело з кобальтом-60 активністю 15,7 ТБк (424 Ки). Знову знак радіаційної небезпеки та попереджувальний напис (іноземною мовою) не допомогли розпізнати небезпеку. Спроби розібрати голівку були продовжені у домівці та на автомобільному кладовищі. Під час розрізування джерело випало та залишилося непоміченим.

Ця аварія також була виявлена медиками, які і попередили органи влади. Джерело було знайдено і контроль над ним поновлено. 10 осіб отримали високі дози опромінення, троє з них померли.

Огляд радіаційних аварій з "покинутими" джерелами 1-ї категорії – термоелектрогенераторами

Радіаційна аварія в Грузії (долина річки Інгури), 2001

2001 року троє лісорубів знайшли два керамічні об'єкти, які випромінювали тепло. Вони не могли знати, що це джерела іонізуючого випромінювання, які входили до складу термоелектрогенераторів і містили радіонуклід бета-випромінюючий стронцій-90 (+ітрій-90) активністю 30 тис. Ки. Такі генератори використовуються переважно військовими як надійні автономні джерела електроенергії. Особливо широко вони використовувались у Радянському Союзі⁴. На щастя, один з лісорубів тягнув джерело за собою на вірвовці, і ця дистанція

⁴ Журнал "Безпека та нерозповсюдження" вже розповідав, які серйозні проблеми має з цими генераторами (Росія. – 2004. - №4. - С.24).

убезпечила його від радіаційних опіків та серйозного захворювання. Двоє інших тяжко захворіли і змушені були тривалий час лікуватися. Контроль над джерелами було поновлено тільки у 2002 році за допомогою МАГАТЕ.

Ця радіаційна аварія демонструє нам особливу ситуацію, яка спричинює виникнення "покинутих" джерел іонізуючого випромінювання – нестабільне становище в державі внаслідок критичних політичних та економічних змін, військових конфліктів, природних катаклізмів.

Огляд радіаційних аварій з "покинутими" джерелами 1-ї категорії, якими комплектують опромінювальні установки

Радіаційна аварія в Естонії (Тамміку), 1994

Ця аварія почалася 21 жовтня 1994 року, коли троє братів проникли до сховища радіоактивних відходів та викрали контейнер з джерелом іонізуючого випромінювання (цезій-137 з активністю 2 ТБк (54 Ки). Раніше це джерело було вилучено з металобрухту та передано на зберігання до зазначеного сховища. Проведені з часом дослідження показали, що найімовірніше це джерело застосовувалося в установках для опромінення (наприклад, з метою стерилізації). Але в Естонії ніколи не було таких установок. Аварія призвела до загибелі одного з братів та радіаційного ураження 5 осіб. Незважаючи на те, що працівники сховища помітили сліди несанкціонованого проникнення, а також зменшення потужності дози, вони не повідомили регулюючий орган про можливу аварію. Радіаційна аварія була виявлена медиками за характером уражень у 13-річного хлопця. Контроль за джерелом було поновлено. На початку 1995 року було знайдено ще один контейнер з джерелом такого самого типу (цезій-137 з активністю 1,6 ТБк). Виявлення цих "покинутих" джерел дало поштовх проведенню кампанії з широкомасштабного моніторингу території Естонії, та інших джерел виявлено не було.

Огляд радіаційних аварій з джерелами 2-ї категорії для гамма-радіографії (гамма-дефектоскопії)

Радіаційна аварія в Марокко, 1984

Джерело іонізуючого випромінювання з радіонуклідом іридій-192 з активністю 1,1 ТБк (30 Ки) від'єдналось від апарату. Через відсутність відповідного моніторингу від'єднання помічено не було, а джерело випало з ампулопроводу. Стороння людина підняла "цікавий" предмет і віднесла його додому. "Покинута" джерело знаходилося поза контролем з березня по квітень. Загинуло восьмеро людей.

Специфічна небезпека виникнення "покинутих" джерел при гамма-дефектоскопії пов'язана з тим, що дефектоскопічний контроль здійснюється не лише стаціонарно, а й на тимчасових майданчиках. Крім того, при проведенні дефектоскопії джерело по спеціальному ампулопроводу просувається далеко за межі захисного контейнера, може від'єднатися і не

повернутися до контейнера. Так "покинута" дефектоскопічне джерело може опинитися в доступних для населення місцях і стати причиною важких наслідків.

"Класичними" ознаками радіаційних аварій з дефектоскопічними джерелами є:

- відсутність обліку джерел на підприємстві;
- недотримання правил збереження (фізичного захисту) джерел;
- недотримання вимоги щодо негайного інформування регулюючого органу про зникнення джерела;
- відсутність радіаційного моніторингу за станом джерела (поверненням його в захищене становище), ігнорування сигналів відповідних приладів;
- недостатність підготовки дефектоскопістів з питань радіаційної безпеки, відсутність у них культури безпеки;
- відсутність або недієвість аварійних планів у разі втрати джерела.

Радіаційна аварія в Перу (Янанга), 1999

У цьому випадку повторився сценарій аварії в Марокко. Аварію було виявлено, коли дефектоскопічний знімок виявився незасвіченим. Слід зазначити, що дефектоскопіст не раз залишав на майданчику апарат з джерелом без будь-якого догляду. Коли джерело не було знайдено на майданчику, почали перевіряти всіх, хто міг там опинитися. З'ясувалося, що джерело підібрав та відніс додому зварювальник, якому згодом довелося ампутувати ногу. Дружина зварювальника постраждала незначно.

Радіаційна аварія в Єгипті (біля Каїру), 2000

Знову дефектоскопічне джерело з радіонуклідом іридій-192 активністю 3 ТБк (81 Ки) було кинуте напризволяще. У цьому разі джерело підібрав та відніс додому фермер. У травні він та його син звернулися до лікаря з приводу уражень шкіри. Лікар спробував лікувати ураження як інфекційні. У червні фермер та його син померли. У зв'язку з підозрою на вірусну інфекцію хворим членам родини було проведено аналіз крові. Аналіз викликав підозру радіаційного ураження. Джерело було знайдено, контроль за ним поновлено.

Винуватцями того, що джерело було покинуто, визнано чотирьох працівників компанії, яка використовувала джерело для контролю зварних з'єднань газопроводів і не повідомила про зникнення джерела. Працівників було засуджено за ненавмисне вбивство.

Радіаційна аварія з джерелом 3-ї категорії, яке входило до комплекту радіоізотопного приладу технологічного контролю

Радіаційна аварія в Україні (Краматорськ), 1980-1989

Ця трагічна й унікальна у світі подія трапилася в нашій країні⁴. Відома точна адреса місця, де розвивалася аварія: місто Краматорськ, вул. Гвардійців Кантемирівців, буд. 7, кв. 85.

⁴ Аварія трапилася ще за часів Радянського Союзу, тому у спеціалізованій відкритій пресі відсутні детальні описи та аналіз цієї аварії. Буду вдячна, якщо читачі вкажуть джерела інформації або надішлють до редакції журналу будь-яку додаткову інформацію.

Саме тут у бетонній панелі житлового будинку між квартирами 85 та 52 опинилася капсула з джерелом цезію-137, на поверхні якої потужність експозиційної дози гамма-випромінювання дорівнювала 1800 Р/год. Джерелами такого типу звичайно комплектували радіоізотопні прилади технологічного контролю. Спеціалісти припускають, що джерело випало з приладу (найвірогідніше з рівнеміру) та опинилося в сировині, з якої потім була виготовлена панель. Доля розпорядилася так, що саме під цією стіною стояло дитяче ліжко. Протягом років дві родини, які послідовно мешкали в квартирі, буквально вимирали. У першій родині від білокрів'я померли мати та двоє дітей, у другій родині 1987 року помер старший син і тяжко захворів молодший. Медики не розпізнали причину хвороб своїх пацієнтів. Радіаційну аварію було виявлено тільки після звернення мешканця квартири за результатами замірів рівня радіації у квартирі інженером-фізиком санепідстанції. Аварію було ліквідовано: частину стіни вивезено до Інституту ядерних досліджень НАНУ, де капсулу джерела в "гарячих камерах" було вилучено з фрагмента стіни і потім утилізовано з дотриманням норм та правил радіаційної безпеки.

Слід зазначити, що на даний час в Україні значно посилено заходи з обліку та контролю джерел. Крім того, діє радіаційний контроль як сировини, що використовується для будівництва житла, так і будинків, які вводяться в експлуатацію.

Радіаційна аварія з "покинутими" джерелами 3-ї категорії військового призначення

Радіаційна аварія в Грузії (Ліло), 1997

Історія цієї події почалася 1992 року, коли Радянська Армія залишила Грузію. Навчальний табір у Ліло зайняла Грузинська армія. У 1997 році у 11 солдатів виникли радіаційні опіки. Радіаційний моніторинг виявив такі покинуті джерела: 12 джерел з цезієм-37 активністю від кількох МБк до 164 ГБк (4.4 Ки), одне кобальтове джерело (кобальт-60) та 200 незначних джерел з радієм-226. Солдат досі лікують.

Заходи попередження аварій з "покинутими" джерелами іонізуючого випромінювання

Основними заходами попередження потрапляння радіоактивних джерел до категорії "покинутих", а отже, і запобігання аваріям з ними, є такі:

- посилення обліку і контролю за знаходженням та переміщенням джерел (зокрема, створення державою реєстру радіоактивних джерел);
- посилення заходів збереження (фізичного захисту) радіоактивних джерел, включаючи захист конфіденційної інформації про джерела;
- посилення контролю за експортом – імпортом радіоактивних джерел 1-2-ї категорії;
- попередження виникнення "покинутих" джерел шляхом забезпечення регулюючого контролю, особливо за поведінням з відпрацьованими джерелами;
- реалізація національної стратегії пошуку та поновлення контролю за "покинутими" джерелами.

Зазначені заходи потребують значних ресурсів, у тому числі фінансових, однак усі вони тією чи іншою мірою впроваджуються в Україні. Це дає нам право вважати, що ми постійно рухаємося шляхом зниження ризику виникнення в нашій країні важких радіаційних аварій з "покинутими" джерелами іонізуючого випромінювання.

Огляд підготовлено за матеріалами МАГАТЕ. Матеріали про радіаційну аварію в Україні (Краматорськ) надано співробітником Інституту ядерних досліджень Національної академії наук України В.М.Шевелем, який був безпосереднім учасником ліквідації цієї аварії.

Юрій Печера,
Державний комітет ядерного регулювання України
Ольга Кошарна,
Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ

БЕЗПЕКА ТА ПОВОДЖЕННЯ З ВІДПРАЦЬОВАНИМ ЯДЕРНИМ ПАЛИВОМ

Виробництво електроенергії в Єдиній енергосистемі України у 2004 році склало 181310,6 млн. кВт/год. У загальному обсязі виробництва частка електроенергії, що вироблена АЕС, дорівнює 48,0% (у 2003 році - 45,3%), ТЕС - 40,4% (44,6%), ГЕС - 6,5% (5,2%), комунальних ТЕЦ та блок-станцій - 5,1% (4,9%). Теплові електростанції зменшили вироблення електроенергії на 8,4%, а АЕС та ГЕС збільшили його відповідно на 6,9% та 26,9%.

У дискусіях, які час від часу виникають у ЗМІ щодо перспектив розвитку ядерної енергетики в Україні, як аргумент проти наводиться твердження про шкідливий вплив АЕС на довкілля та населення. Дослідження, проведені в різних країнах, свідчать про те, що кількість випадків передчасної смерті, скорочення тривалості життя та загальні втрати працездатності з розрахунку на одиницю виробленої електроенергії в ядерній енергетиці, принаймні, в 100 разів менше, ніж в інших енергетичних галузях. Врахування аварій, навіть найважчих, за даними МАГАТЕ, не змінює принципово цей висновок. Навіть професійний травматизм, не пов'язаний з радіаційними факторами, на АЕС нижче, ніж у вугільній і нафтогазовій енергетиці. Викиди та скиди радіонуклідів у навколишнє середовище за умови нормальної експлуатації АЕС значно нижчі, ніж ТЕС, робота яких, крім того, пов'язана із значними викидами CO₂ - газу, який посилює так званий парниковий ефект, а також викидів сполук сіри, фосфору, азоту.

Існують дві проблеми, які найбільш істотно впливають на довгострокові перспективи розвитку ядерної енергетики: 1) надійність АЕС щодо важких аварій з великим виходом радіоактивності; 2) захоронення або утилізація довгоіснуючих радіоактивних відходів.

У сумарній активності довгоіснуючих радіоактивних відходів, які є невід'ємною складовою процесу виробництва ядерної енергії, частка відпрацьованого ядерного палива (ВЯП) є найбільшою. Щорічне вивантаження ВЯП у світі перевищує 9 тис. т. До 2004 року з усіх АЕС вивантажено 250 тис. т ВЯП, з яких 90 тис. т перероблено, решта знаходиться на зберіганні (1). За прогнозними оцінками (4), до 2010 року загальна кількість ВЯП у світі може досягти 340 тис. т (у перерахунку на важкі метали). У Східній Європі кількість такого палива збільшиться вдвічі протягом наступних 10 років. Радіоактивність ядерної збірки, вилученої з активної зони реактора після трьох років роботи, становить 26 тис. Кі/кг. Для реакторів ВВЕР-1000 це означатиме щорічне накопичення понад 500 млн Кі. Висока радіоактивність, яка створюється накопиченням у ВЯП плутонію, трансуранових елементів з великим періодом

напіврозпаду, залишається небезпечною для людини та навколишнього природного середовища на тисячі років.

Після вивантаження з реактора ВЯП розміщується в приреакторному басейні витримки. Вода басейну витримки забезпечує відведення залишкового тепловиділення ВЯП, яке спадає з часом, та захист персоналу від радіаційного впливу ВЯП. Після трьох років витримки у приреакторному басейні рівень тепловиділення ВЯП зменшується настільки, що дає змогу транспортувати відпрацьовані тепловиділяючі збірки з АЕС до установок, в яких забезпечується подальше поводження з ВЯП, активність зменшується у 32 рази.

Залежно від варіантів ядерно-паливного циклу принципово існують два підходи до поводження з ВЯП: переробка та захоронення високоактивних відходів (для замкнутого ядерно-паливного циклу) та пряме захоронення ВЯП (для відкритого ядерно-паливного циклу). На сьогодні з різних точок зору жодний із шляхів поводження з ВЯП не має явних переваг, тому в ряді країн остаточне рішення щодо шляхів поводження з ВЯП приймається після його тривалого проміжного зберігання на підставі нових знань, технологій та підходів, які мають з'явитися до того часу. Тобто, чи переробляти ВЯП задля вилучення цінних складових, чи здійснювати остаточне його захоронення як радіоактивні відходи (РАВ), що не підлягають подальшому використанню – це та дилема, з якою необхідно визначитися вже зараз.

Переробка або пряме захоронення ВЯП?

Кожна держава приймає свою стратегію поводження з відпрацьованим ядерним паливом. На формування національної стратегії впливають розвиненість ядерної галузі, політичні, економічні і навіть географічні чинники.

Наприклад, у Фінляндії у 1970-ті роки на початковому етапі реалізації ядерної енергетичної програми через її малий масштаб політика щодо поводження з ВЯП ґрунтувалася на використанні міжнародних потужностей. Приблизно 300 т ВЯП з АЕС Ловіса було відправлено на переробку до комбінату "Маяк" в СРСР. Після прийняття поправки до Акта про ядерну енергію у 1994 році політику було переглянуто на користь захоронення ВЯП у вітчизняних геологічних сховищах. Але підготовчі роботи було розпочато ще в 80-х роках. 14 лютого 1991 року прийнято урядове рішення, згідно з яким РАВ, що виробляються на АЕС, захоронюються в глибоких сховищах у скельних породах на майданчиках цих АЕС.

У 1995 році дві експлуатуючі організації (TVO та IVO) спільно заснували ТОВ Posiva, на яке поклали відповідальність за проведення досліджень, розробки та планування з питань остаточного захоронення ВЯП. У процесі підготовки розглядалися чотири майданчики, стосовно кожного з яких були проведені певні дослідження та робота з населенням і місцевими органами самоврядування. У 1999 році ТОВ Posiva звернулось до уряду із заявою про прийняття принципового рішення про створення сховища для остаточного захоронення ВЯП на майданчику Олкілуото. Принципове урядове рішення було прийнято 21 грудня 2000 року на підставі розгляду документів, які додавались до заяви, і набуло чинності після схвалення парламентом 18 травня 2001 року.

У 2004 році розпочато будівництво підземної установки в скельних породах, яка буде складовою частиною сховища. Незважаючи на те, що політика Фінляндії щодо ВЯП ґрунтується

на технології одноразового використання, експерти не виключають можливості застосування інших технологій, якщо такі будуть розроблені в майбутньому. Завдяки довготривалому періоду витримки ВЯП перед остаточним захороненням такий розвиток подій цілком можливий.

Системний підхід до формування стратегії поводження з ВЯП та РАВ демонструє Швеція. Ще у 1976 році на замовлення уряду було здійснено аналіз, результати якого покладено в основу першої стратегії уряду щодо цієї проблеми. Після аварії на АЕС "Тримайл-Айленд" стратегію було суттєво переглянуто, а основні положення закріплено в законі. Відповідно до оновленої стратегії ВЯП підлягає прямому захороненню. У Швеції існує вся необхідна для поводження з ВЯП інфраструктура, включаючи центральне сховище для тимчасового зберігання, реалізується програма досліджень щодо сховища для остаточного захоронення. За даними звіту стосовно досліджень, проведених компанією SKB, яка займається питаннями поводження з РАВ, потенційними майданчиками для розміщення геологічних сховищ можуть бути майданчики в провінціях Östhammar та Oskarshamn (4). У планах компанії - подати до Шведського ядерного інспекторату заяву на отримання ліцензії на будівництво сховища у 2008 році. Завдяки обгрунтованій стратегії, відповідальній та кваліфікованій промисловості, чіткому визначенню компетенції різних суб'єктів цього процесу Швеція сьогодні може розглядатися як одна з держав з найбільш зрілою системою завершення паливного циклу в світі.

Рішення щодо прямого захоронення ВЯП АЕС у США було прийнято ще на початку 80-х років. Процес вибору майданчика для сховища геологічного типу Юкка-Маунтин (штат Невада), який тривав майже 20 років, нині завершено. Очікується, що найближчим часом Міністерство енергетики США надасть заяву до Комісії ядерного регулювання США на отримання ліцензії на будівництво цього сховища. На сьогодні США має діюче сховище геологічного типу для трансуранових відходів військового походження (штат Нью-Мексико).

У чотирьох державах з розвинутою ядерною енергетикою (Великобританія, Франція, Росія та Японія) вважають доцільною переробку ВЯП, оскільки воно є цінною енергетичною сировиною. ВЯП, крім ізотопів плутонію та урану, містить ізотопи, які використовуються в медицині, науці і техніці. Крім того, вилучені із ВЯП уран та плутоній повторно використовуються при виробництві ядерного палива (від 10 до 30 % у свіжому ядерному паливі), що сприяє раціональному використанню природного урану. Суттєвим фактором є те, що радіохімічна переробка ВЯП сприяє зменшенню обсягів високоактивних відходів (ВАВ), які мають бути остаточно захоронені.

До переваг переробки можна віднести зниження дозових навантажень на шахтах, оскільки використання переробленого ВЯП дає змогу зменшити кількість уранової руди, що видобувається. При прямому захороненні ВЯП зменшуються дози опромінення під час переробки палива, але збільшуються дози на шахтах (2, 3).

Що стосується економічних розрахунків та порівняння вартості переробки з наступним захороненням високоактивних РАВ та прямого захоронення ВЯП, то Спеціальний комітет при Агентстві з атомної енергії Японії в листопаді 2004 року оприлюднив звіт, в якому вперше офіційно наводяться результати такого порівняння. Згідно з ними захоронення ВЯП без

переробки коштуватиме в 1,5-1,8 разу дешевше. Це підтверджує економічну обґрунтованість варіантів ЯПЦ та перспективність підходів, визначених у Фінляндії, Швеції та США. Разом з тим, оскільки до цього часу жодна з країн не здійснила захоронення ВЯП у промислових масштабах, при розгляді вартісних оцінок необхідно враховувати політичну ситуацію, національну практику прийняття рішень, ступінь опанування технологіями тощо.

Ситуація щодо поводженням з ВЯП в Україні

Атомні електростанції з реакторами ВВЕР у колишньому СРСР, і в Україні зокрема, створювалися виходячи з концепції зберігання ВЯП в приреакторних басейнах витримки протягом близько 3 років, після чого ВЯП перевозилося до спеціалізованих підприємств для проміжного зберігання (у сховищах басейнового типу) та наступної переробки. Ці підприємства розташовані в м. Озерську Челябінської області (ВЯП реакторів ВВЕР-440) та в м. Железногорську Красноярського краю (ВЯП реакторів ВВЕР-1000) Російської Федерації.

Після розпаду колишнього СРСР та створення в нових незалежних державах національних законодавств виникли певні неузгодженості, в тому числі у сфері поводження з радіоактивними відходами. Формувались нові економічні відносини між підприємствами та організаціями ядерної галузі України та Росії. Узгодження та врахування правових, економічних та організаційних питань відправлення ВЯП з України до Росії тривали кілька років. Оскільки в цей період відправлення ВЯП з АЕС України не здійснювалось і ВЯП відповідно накопичувалось на блоках АЕС, приреакторні басейни витримки почали переповнюватися. У критичній ситуації, що склалась у зв'язку з цим, через певний період часу блоки АЕС України мали бути зупинені через фізичну неможливість їх подальшої експлуатації.

Виникла загроза колапсу атомної енергетики України з усіма можливими наслідками для загальної енергетики і країни в цілому. Пізніше, 2003 року, в Законі України "Про основи національної безпеки України" така ситуація була визначена як загроза національним інтересам і національній безпеці України.

Перед керівниками ядерної галузі постала нагальна необхідність вжити адекватних заходів щодо забезпечення подальшої експлуатації АЕС.

Необхідно відзначити, що подібна ситуація не є новою у світовій практиці. Так, кількаразове відкладення введення в експлуатацію централізованого репозиторію ВЯП для АЕС США, відповідальність за яке було покладено на Міністерство енергетики (DOE), свого часу також призвело до необхідності створення експлуатуючими організаціями додаткових потужностей для проміжного зберігання ВЯП на майданчиках АЕС. Проте в Україні така ситуація ускладнювалася процесами становлення та розвитку експлуатуючої організації, створення законодавства у сфері використання ядерної енергії, трансформації економіки.

На початку 90-х років надійшли пропозиції від кількох фірм європейських країн щодо забезпечення кінцевого етапу ядерного паливного циклу України (поводження з відпрацьованим ядерним паливом атомних станцій), які мали значний досвід переробки та

проміжного зберігання ВЯП у різних країнах світу. Проте складна економічна ситуація стала на перешкоді конструктивного розгляду таких пропозицій.

Технічним рішенням проблеми забезпечення проміжного зберігання більшої кількості ВЯП, яке було реалізовано практично на всіх АЕС світу, що мають значний досвід експлуатації, є заміна стелажів зберігання ВЯП у приреакторних басейнах витримки на більш щільні. Така заміна є модернізацією важливої для безпеки системи зберігання ВЯП і потребує обов'язкового обґрунтування безпеки, зокрема, забезпечення підкритичності, відведення тепла радіаційного захисту та механічної міцності.

З урахуванням наявності відпрацьованих тепловиділяючих збірок (ВТВЗ) та вільних місць у приреакторних басейнах витримки (які дають можливість вивантажити ВТВЗ з басейну, де проводиться заміна стелажів) за кілька років майже в усіх басейнах витримки (БВ) були встановлені стелажі ущільненого зберігання ВЯП. Перші стелажі ущільненого зберігання були виготовлені Іжорськими заводами в Росії, а в подальшому - фірмою "Skoda" (Чехія), причому останні мають більш досконалі характеристики.

Очевидно, що встановлення стелажів ущільненого зберігання ВЯП є заходом, який лише тимчасово, на кілька років, відкладає вирішення проблеми поводження з ВЯП на АЕС. Як показує світова практика, більш кардинальним заходом вирішення проблеми поводження з ВЯП є створення проміжних сухих сховищ ВЯП (СВЯП). Проміжні СВЯП є ядерними установками (які за певних умов можуть входити до складу інших ядерних установок), призначеними для проміжного (протягом кількох десятків років) зберігання ВЯП із забезпеченням необхідних вимог безпеки. Передбачається, що після перебування у проміжному СВЯП відпрацьоване ядерне паливо відправлятиметься на переробку або захоронення.

В Україні робились спроби створити СВЯП на майданчиках АЕС. Проте спроектувати сховище та його обладнання, виготовити його, а тим більше зробити повномасштабний аналіз безпеки нової ядерної установки та забезпечити підготовку документів, необхідних для ліцензування відповідно до чинного законодавства у сфері використання ядерної енергії, виявилось не таким простим завданням, як здавалось експлуатаційникам АЕС спочатку.

Тільки на Запорізькій АЕС завдяки цілеспрямованості та наполегливості керівництва та фахівців атомної станції, за сприяння та допомоги організацій та спеціалістів, які були задіяні у процесі створення СВЯП, вдалося збудувати та ввести в експлуатацію таке сховище. При цьому досвіду вирішення цілої низки проблем, пов'язаних зі створенням СВЯП, в Україні не було. Досвід адаптації іноземних проектів до вимог законодавства України, проведення аналізу безпеки ядерної установки та її ліцензування, взаємодії з іноземними постачальниками, вдосконалення проекту на основі передових технологій та матеріалів, розроблених в Україні, виявився дуже важливим не тільки для експлуатуючої організації, але і для всіх учасників процесу створення СВЯП ЗАЕС. Сховище являє собою захищений майданчик, на бетонному фундаменті якого розміщуються залізобетонні контейнери зберігання. В контейнерах розташовані металеві багатомісні герметичні кошики з відпрацьованими ТВЗ.

По закінченні всіх етапів робіт зі створення СВЯП ЗАЕС, які розпочалися 1993 року, в серпні 2001 року у сховищі було встановлено перший контейнер зберігання ВЯП. На початок 2005 року на майданчику сховища розташовано вже 22 контейнери з ВЯП.

Тим часом розвиток законодавства у сфері використання ядерної енергії тривав як в Україні, так і в Росії, де в цей же період виникли свої проблеми, від яких потерпали, зокрема, працівники організацій, що забезпечували зберігання ВЯП реакторів ВВЕР-1000 (значна їх частина знаходилася в Україні). Після узгодження відповідних вимог законодавств Росії та України експлуатуючою організацією НАЕК "Енергоатом" було укладено контракт на повернення ВЯП АЕС України до Росії для його технологічного зберігання та переробки (контракт передбачає повернення радіоактивних продуктів переробки ВЯП до України). Таким чином, відправлення ВЯП АЕС України до Росії поновилось.

Більше того, постановою Уряду Російської Федерації від 11.07.03 № 418 «Про порядок ввозу до Російської Федерації опромінених тепловиділяючих збірок ядерних реакторів» передбачається можливість залишення радіоактивних відходів у Російській Федерації. Це відкриває принципові можливості повного вирішення проблеми утилізації ВЯП АЕС України. Видається цілком логічним, що зацікавлені сторони в Україні мають розглянути такий шлях, провести необхідні економічні розрахунки, визначити перелік організаційних, технічних та правових питань, які необхідно вирішити. Зокрема, потребують взаємного узгодження методики розрахунку радіоактивних ізотопів у відпрацьованому паливі та їх вартості, яка не може бути постійною і залежить від стану світового ринку і потреб промисловості.

Але навіть за умови вирішення технічних питань з відправки ВЯП до Росії існує загроза, пов'язана з монополізацією галузі поводження з ВЯП, від якої залежить уся ядерна енергетика України. Про те, що така загроза є постійною, свідчить такий приклад. У грудні минулого року агентство "Інтерфакс-Україна" з посиланням на президента російської корпорації "ТВЭЛ" Олександра Няго повідомило, що у 2005 році агентство може призупинити поставки свіжого ядерного палива на атомні електростанції України. Це повідомлення чомусь збіглось у часі з досить проблемними виборами президента України. Незабаром, а саме після певного коригування позиції керівництва Росії щодо ходу виборів в Україні, таку заяву корпорацію "ТВЭЛ" було, по суті, дезавуєвано.

Створення потужностей проміжного зберігання ВЯП в Україні дасть змогу більш гнучко та надійно забезпечувати поводження з ВЯП АЕС України, а дублювання можливостей зберігання ВЯП (в Україні і в Росії) означає максимально надійне забезпечення роботи ядерної галузі.

Виходячи з цього і провівши ряд підготовчих робіт у липні минулого року, Державне підприємство Національна атомна енергогенеруюча компанія "Енергоатом" оголосило тендер на проект (проекткування, спорудження та введення в експлуатацію) "під ключ" сховища відпрацьованого ядерного палива реакторів ВВЕР (СВЯП). Призначення СВЯП – забезпечення безпечного прийняття, поводження, транспортування і зберігання відпрацьованих тепловиділяючих збірок реакторів ВВЕР-1000 і ВВЕР-440 АЕС України. Потужність СВЯП має забезпечувати розміщення і зберігання ВЯП ВВЕР, що утвориться на АЕС України за період промислової експлуатації.

Згідно зі встановленою процедурою за результатами тендера передбачається укладення з переможцем контракту, який складатиметься з двох частин:

- І – вимоги до підготовки переможцем тендера необхідної інформації Замовнику і розробка техніко-економічного обґрунтування інвестицій СВЯП (ТЕОІ) від укладення контракту з переможцем тендера до прийняття органами державної влади України рішення про розміщення та будівництво СВЯП;
- П – вимоги до проектування, будівництва і введення в експлуатацію СВЯП за умови позитивного вирішення органами державної влади України питання про розміщення та будівництво СВЯП.

Така організація контракту викликає певне занепокоєння, оскільки підписаний контракт на проект СВЯП "під ключ" не передбачає жодних гарантій з боку НАЕК щодо його реалізації.

У січні цього року тендерний комітет, вивчивши тендерні пропозиції учасників і зваживши на фактори, що стосувалися не лише власне пропозицій учасників, але й стратегії розвитку ДП НАЕК "Енергоатом" та ядерно-енергетичної галузі України загалом, прийняв рішення про визнання переможцем тендера корпорацію "Holtec International" (США). На жаль, слід зазначити, що відсутність у вказаній корпорації ліцензії на проектування ядерних установок є ще одним чинником, який викликає занепокоєння щодо дотримання чинного законодавства України.

Відповідно до ст.37 закону України "Про використання ядерної енергії" для розгляду Кабінетом Міністрів України пропозицій щодо розміщення ядерної установки заявник подає підготовлені у встановленому порядку матеріали, які містять обґрунтування необхідності спорудження такої установки і не менш як три варіанти щодо майданчика для її розміщення. В пакеті документів обов'язково мають бути характеристика навколишнього природного середовища в районі можливого розміщення ядерної установки; оцінка впливу на людину та навколишнє середовище запланованих робіт з будівництва, введення в експлуатацію, експлуатації та зняття з експлуатації ЯУ; заходи, передбачені в проекті щодо запобігання негативному впливу на навколишнє середовище та його зменшення.

Такі матеріали ДП НАЕК "Енергоатом" готує в рамках ТЕОІ "Створення СВЯП ВВЕР". За результатами тендера обрано тип сховища, необхідні дані про який повинні бути використані при розробці ТЕОІ. Розробку цього документа здійснюватиме "Київенергопроект". ТЕОІ має надавати обґрунтування необхідності і виправданості створення СВЯП, обґрунтування вибору майданчика, оцінку впливу на навколишнє середовище та ін.

З урахуванням неузгодженостей процесу проведення тендера, окремі з яких відмічені вище, слід сподіватися, що оновлене керівництво відповідних державних органів та ДП НАЕК "Енергоатом" проведе переоцінку зробленого та приведе процес створення централізованого СВЯП у незаперечну відповідність з вимогами чинного законодавства.

Необхідно відзначити і принципову важливість створення сховища ВЯП реакторів РБМК ЧАЕС, експлуатація якого дасть змогу розпочати виведення з експлуатації Чорнобильської ЕС. Будівництво цього сховища не виправдано затягується.

Основними завданнями у сфері поводження з ВЯП на сьогодні є реалізація вже поставлених завдань із забезпечення потужностей проміжного зберігання ВЯП та розробка

стратегії завершального етапу ядерного паливного циклу в Україні. При цьому стратегія поводження з ВЯП і РАВ, як і стратегія розвитку ядерної енергетики в цілому, повинна постійно вдосконалюватися та оновлюватися з урахуванням накопичених знань, досвіду та нових обставин, що виникають.

На завершення варто звернути увагу ще на один аспект забезпечення безпеки поводження з ВЯП. Україна, як відомо, підписала (1997) та ратифікувала (2000) Об'єднану конвенцію про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами (4). Для забезпечення повноцінного виконання вимог Об'єднаної конвенції необхідна наявність чіткої стратегії поводження з ВЯП. У рекомендаціях групи країн, які взяли участь в обговоренні національної доповіді України на Першій нараді сторін Об'єднаної конвенції з розгляду виконання зобов'язань (листопад 2003 року, м.Відень), міститься побажання визначитися з кінцевою стадією поводження з ВЯП. У травні 2006 року відбудеться Друга нарада сторін Об'єднаної конвенції, на якій будуть розглядатися національні доповіді щодо прогресу в поводженні з відпрацьованим паливом та радіоактивними відходами та виконання рекомендацій Першої наради у період між нарадами. На жаль, більшість із рекомендацій не виконано, підготовка Другої національної доповіді ще не розпочалась, хоча представити її в МАГАТЕ необхідно до кінця 2005 року. Це викликає занепокоєння з точки зору як реального стану справ у поводженні з ВЯП та РАВ в Україні, так і забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України. Зміна керівників центральних органів виконавчої влади, причетних до визначення стратегії поводження з ВЯП, дає надію на якісний прорив у вирішенні цієї складної проблеми.

Література

1. Соколова И.Д., Шульга Н.А. Разработка и реализация технологий окончательного захоронения ВАО // Атомная техника за рубежом. – 2004. - №5. – с.12.
2. Evaluation of Spent Fuel as Final Waste Form/ IAEA.- 1991.-Technical Series №320- р.37
3. The Economics of the Nuclear Fuel Cycle, OECD/NEA.- Paris.-1994.-р.6.
4. Исаев А.Н. Мировой опыт хранения отработавшего ядерного топлива//Атомная техника за рубежом.- 2005. №1.- с.16.
5. Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами. МАГАТЕ, 1997.

Валентин Бадрак,
Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння

НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ У ПРОБЛЕМІ УТИЛІЗАЦІЇ

Попри те, що вибухові події у Новобогданівці й Артемівську вийшли далеко за межі проблем власне армії, ситуація навколо утилізації боєприпасів на складах і базах зберігання, якщо говорити про вирішення її у масштабах держави, і досі "у підвишеному стані". Нагадаємо: в Україні, за даними військових (озвучених у різний час), зберігається від 1,735 до 2,448 млн тонн різного роду ракет і боєприпасів.

Армія визначилася зі своїми потребами: відповідно до заяви першого заступника міністра оборони України Олександра Стеценка, потреба ЗС України в боєприпасах до 2010 року становить 600 тис. тонн. Тобто утилізації підлягає як мінімум 1,1 млн тонн. Одним з вузьких місць утилізації є те, що значна частина боєприпасів зберігається під відкритим небом, а поблизу баз і арсеналів розташовані стратегічно важливі об'єкти. Та й це не найгірше. Україна і досі не має технологій утилізації частини номенклатури вибухонебезпечної спадщини. Якщо врахувати, що середні щорічні показники утилізації боєприпасів вітчизняними потужностями як правило не перевищують 25 тис. тонн (2004 року обсяги не перевищили 10 тис. тонн), то навіть неозброєним оком видно необхідність зміни підходів до утилізації. Власноруч з цією вибухонебезпечною проблемою країна не впорається.

Ціна Новобогданівки

Як це не дивно, та міністерська рокировка стимулювала вирішення утилізаційної проблеми. Більш того, рішення з утилізаційного проекту у Новобогданівці стало одним з тих випадків, коли новий військовий міністр перейняв політику попередника. Сьогодні навіть пересічний громадянин не вірить в те, що справжньою причиною відставки Євгена Марчука з посади голови військового відомства були проблеми зі збереженням складів боєприпасів. Своєю чергою, таке формулювання мотивів відставки зробило Олександра Кузьмука заручником ситуації: від нього чекали негайних дій з розв'язання утилізаційної проблеми. Вже через день після приходу в кабінет на Повітрофлотському проспекті новий міністр підписав угоду з одним з українських спекекспортерів – «Укроборонсервісом» (дочірнім підприємством «Укрспекекспорта»). В принципі сталося те, до чого готувалися кілька місяців: Міноборони передало повноваження з ліквідації наслідків пожежі на території військового складу. Насправді у МО було вже не так й багато можливостей для маневру, адже державні гроші на утилізацію реально могли з'явитися лише через кілька місяців, а демонстрація активності вимагала негайно розпочати роботи. Нарешті, реальний досвід проведення робіт з утилізації мали лише «Укроборонсервіс» і корпорація «Співдружність», а з розмінування – лише

«Укроборонсервіс» (в його арсеналі – розмінування в Лівані, фортеці в Керчі й кількох об'єктів у Севастополі). Враховуючи той факт, що «Співдружність» після вибухів у Новобогданівці усунули від робіт, а заводи, що традиційно брали участь в утилізації як субпідрядники, від організаційних завдань поспішили відмовитися, коло звузилося фактично до однієї структури.

Тому терміново було задіяно обігові збройові гроші, що в принципі для спецекспортера вигідно – хай через кілька місяців, та на компенсацію можна розраховувати.

Бюрократія на сторожі безпеки

Немає сумніву, що гравці, які вийшли або готуються вийти на утилізаційне поле, розглядають його не лише як державну справу, а й як певний бізнес. Утім якщо гроші вкладено і працюють вони на державу, чому б їм не приносити прибуток країні і підприємству. І хоча держава і досі не визначилася з єдиним оператором на утилізаційному ринкові, старт Новобогданівського проекту став прозорим натяком на визначення такого оператора, адже цей проект фактично є відпрацюванням методики з утилізації будь-якого об'єкта. Справді, організація робіт змусила оператора здійснити цілий комплекс заходів, з якими Україна раніше не стикалася. По-перше, для підготовки робіт необхідно отримати висновок генерального конструктора з боєприпасів і вибухових речовин про стан боєприпасів, що побували в зоні вогню, та спосіб їх утилізації. По-друге, після отримання висновку і відповідної технологічної документації проектний інститут має розробити проектно-кошторисну документацію. По-третє, після розробки проекту має бути проведена його державна експертиза. Крім того, законодавчо треба вирішити питання про створення нормативної бази з охорони праці тих людей, які безпосередньо здійснюватимуть розмінування. І як це не гірко визнавати, та розрубати цей гордіїв вузол вольовим рішенням міністра чи президента неможливо – йдеться про безпеку занадто великої кількості людей.

Діставши такий лимон у подарунок, «Укроборонсервіс» узявся за переробку його на лимонад. Крім укладання необхідних договорів із субпідрядниками спецекспортер провів переговори зі шведською фірмою NAMMO щодо залучення іноземних інвестицій в український процес утилізації. «Укроборонсервіс» і NAMMO розглядають можливість залучення від Міжнародного трастового фонду фінансової підтримки в обсязі 54 млн євро на утилізацію 300 тис. тонн українських боєприпасів. Але з одним істотним застереженням: якщо «Укроборонсервіс» буде визначений Україною як оператор із залучення іноземних інвестицій, погодиться підготувати недешевий бізнес-план і фінансово забезпечить проведення аудиту. Витрати оцінюються експертами в \$ 400-500 тис. За неофіційними даними, військове відомство письмово підтвердило квоту на 300 тис. боєприпасів. Якщо це правда, то процес вибору єдиного оператора може завершитися найближчим часом. Вигода іноземних інвестицій очевидна: та сама фірма NAMMO готова прийти на ринок з відсутніми в Україні технологіями з утилізації так званих складних боєприпасів.

Тому сьогодні більшість експертів схиляється до думки, що в країні має бути єдиний оператор з утилізації боєприпасів і застарілих озброєнь. А це передбачає і відповідальність

однієї структури, і надання гарантій іноземним компаніям, які виказали бажання прийти на український ринок. Кілька операторів припустимі лише у разі, якщо сам уряд або уповноважена ним структура, або військове відомство координуватиме цей процес. Однак навіть досвід Міністерства оборони свідчить про те, що це зовсім не просто. Так, якщо Євген Марчук високо оцінював активну участь військового відомства в утилізації, його наступник на посаді Анатолій Грищенко не лише вважає функцію утилізації невластивою для армії діяльністю, а й взагалі відсторонив від посади ряд службових осіб Міноборони, які були причетні до ухвалення рішень в цій галузі. І хоча крапку в їхній причетності до корупційних рішень ще мають поставити правоохоронні органи, той факт, що наявність чиновника в цьому процесі як посередницької ланки є ідеальним полем для зловживань, не викликає сумніву. Що ж стосується залучення до процесу утилізації всіх потенційних потужностей (і тих, що наявні в країні, і таких, які діють в рамках іноземної допомоги), то, за оцінками спеціалістів, якщо Україна обере саме такий шлях, то вона в змозі збільшити потужності утилізації в 5-6 разів, тобто до 100-125 тис. тон боєприпасів на рік.

Та є лише одне, а точніше, навіть два «Але». По-перше, заводи і структури-підрядчики можуть долучитися до роботи лише за умови наявності реальних ресурсів у вигляді бюджетних асигнувань. На думку обізнаних в справі утилізації людей, виділений на папері 71 млн гривень реально може з'явитися лише в середині року, а можливо, і у вересні. А по-друге, іноземні компанії не почнуть роботи без надання гарантій (їх може дати уряд або уповноважений ним оператор), бізнес-планів і фінансового забезпечення аудиту.

До того ж коштів потребує і придбання технологій для утилізації боєприпасів, нестачу яких і досі відчуває промисловість. Так, згідно із заявами представників ДП «Укроборонсервіс», компанія готова витратити частину оборотних коштів, отриманих від продажу зброї. На думку експертів, в даному разі практично йдеться про безвідсотковий кредит державі. Оскільки свої витрати на організацію утилізаційних завдань «Укроборонсервіс» збирається компенсувати продажем продуктів утилізації (прибуткових боєприпасів в арсеналах МОУ сьогодні, стверджують спеціалісти, майже 10% їхнього загального обсягу), а також набуттям у власність застарілого озброєння і військової техніки, які ще можна продати третім країнам.

Новий виток боротьби за утилізаційний пиріг

Початок реалізації досить ризикованого проекту повернення до нормального життя Новобогданівки зненацька оживив ринок утилізації. Крім «Укроборонсервіса» і п'яти держпідприємств галузі, що беруть участь у цьому проекті як субпідрядники, на ринку зафіксовано появу ще майже десяти комерційних структур. З них особливо активні держпідприємство МОУ «Укроборонлізинг» і корпорація «ТАСКО». Перше вирізняється високим рівнем лобізму в державних структурах, друга – пропозиціями щодо утилізації складних, у тому числі гексогеновмісних, боєприпасів. Такі технології готова дати німецька компанія «Рейнметал». Сама ж корпорація «Таско» також вклала частину обігових коштів на створення

промислових потужностей для утилізації: корпорацією практично створено установки для використання при утилізації технології гідророзмиву. Планує повернутися в бізнес і корпорація «Співдружність». Утилізація стає прибутковою незважаючи на те, що прибуткові боєприпаси вже закінчуються. Якщо раніше в основі інтересу було використання продуктів утилізації, то нині – збільшення бюджетного фінансування. Так, у 2004 році на утилізацію було виділено 20 млн грн, а 2005 року ця цифра мала збільшитися втричі. Прибутковою є робота і з іноземними інвесторами. Тобто настає той небезпечний момент, коли відсутність одного хазяїна на утилізаційному полі може не лише призвести до хаосу в самій утилізації, а й відлякати інвесторів.

Утилізація набуває особливого інтересу і в контексті рішень НАТО (через підрозділ NAMSA), а також урядів Сполучених Штатів і Великої Британії про виділення певних сум на проведення робіт з утилізації. Так, Велика Британія заявила про рішення виділити 400 тис. фунтов стерлінгов для надання Україні допомоги у знищенні стрілкового озброєння, переносних систем протиповітряної оборони і боєприпасів. 240 тис. євро готова внести Норвегія. Значний внесок в українську утилізацію у вигляді 54 млн євро має зробити і шведська фірма NAMMO. США, які для реалізації першої фази робіт вносять 1 млн 642 тис. дол. США, швидше за все, очолюватимуть роботи і співпрацюватимуть з іншими потенційними країнами-донорами. Ці фонди надходять через міжнародні трастові фонди, зокрема, фонд НАТО, створений у рамках програми «Партнерство заради миру». Тому логічною є комерційна привабливість усіх форм утилізації, що організовуються в державі. Оскільки попри те, що присутність на українському утилізаційному ринку іноземних держав неминуче потягне за собою їхніх підрядчиків, українські фірми ще й можуть заробити на субпідрядах.

Тим часом у селі, яке стало відомим на всю країну, завершується перший етап проекту. До речі, розрахованого Міноборони на термін не менше двох років. 23 грудня свій висновок мав виголосити Шосткинський ДержНДІХП. Його директор і водночас генеральний конструктор з боєприпасів і вибухових речовин Віктор Банішевський зазначив в інтерв'ю агентству Defense Express, що саме «Укроборонсервіс» може стати головним оператором з утилізації боєприпасів в Україні. А його основною перевагою порівняно з іншими підприємствами, на думку В. Банішевського, є наявність обігових коштів, що дасть змогу здійснювати утилізацію боєприпасів до надходження бюджетних фінансів. Роботи з утилізації і знищення небезпечних боєприпасів, завважає генеральний конструктор, розпочнуться не раніше весни.

Утім, ані «Укроборонсервіс», ані будь-який інший оператор, ані всі вони разом не «проковтнуть» утилізацію 1,735 – 2,448 млн тонн вітчизняного «вибухонебезпечного добра». Більш того, за словами виконавчого директора «Укроборонсервіса» Івана Царика, якщо компанія стане єдиним у країні оператором з утилізації, то вона збільшить кількість субпідрядників. При цьому він не виключає, що «Укроборонсервіс» обстоюватиме необхідність відновлення діяльності корпорації «Співдружність», оскільки в країні не вистачає структур з досвідом проведення масштабних робіт з утилізації. «Роботою будуть забезпечені всі субпідрядники за умови отримання ними відповідних процедурних документів», – пообіцяв І. Царик.

Водночас експерти досить критично оцінюють ситуацію: не буде єдиного оператора – утилізація в масштабі держави може не відбутися. Іноземні науково-промислові структури без гарантій на український утилізаційний ринок не придуть – ще свіжими є спогади про скандальне залишення цього ринку американською «Еллаєнт Техсистемз Корп.». Тоді каменем спотикання стали подвійні правила гри на утилізаційному полі, що призвели до перерозподілу повноважень між корпорацією «Співдружність» і українсько-американським СП «Еллаєнт-Київ». Якщо ситуація повториться, Україна так і не отримає технологій з ліквідації складних боєприпасів, а отже, небезпечна спадщина чекатиме на нові вибухи.

Є й інший шлях. Український потенціал утилізації сягає, за умови збільшення існуючих потужностей у п'ять разів, 100 тис. тонн боєприпасів на рік. Це думка Володимира Опашка, директора Макіївського державного проектного інституту Мінпромполітики. Про можливість збільшити обсяги утилізації до 100-150 тис. тонн заявив і О. Стеценко. Та збільшення потужностей вимагає чималих коштів. Більш того, створивши такі потужності, Україна утилізуватиме самостійно свою спадщину протягом не менше двох десятиків років. І хто у змозі гарантувати, що кожний з цих 20 років не виявиться схожим на рік 2004 – рік Новобогданівки.

Як ведеться, від державних інтересів до банального “дерибана” – лише крок. Саме до такого результату, вважають експерти, може призвести поява на ринку відразу кількох “генеральних” операторів з утилізації: відповідальність (за роботи, за облік боєприпасів, відповідальність і звітність з фінансових інвестицій іноземних держав) стає занадто розмитою. Отже, саме від Міноборони залежить доля української утилізації.

Сергій Галака

КОРЕЙСЬКИЙ ЯДЕРНИЙ СИНДРОМ

В офіційній заяві від 10 лютого північнокорейське керівництво вперше визнало факт володіння ядерною зброєю та заявило про вихід з шестистороннього процесу переговорів щодо урегулювання кризи на Корейському півострові. Спеціалісти Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) вважають, що у результаті переробки паливних стержнів КНДР отримала від 8 до 56 кілограмів збройного плутонію. Цієї кількості ядерного матеріалу достатньо для виробництва 6 – 8 атомних бомб.

(Переклад повідомлення ПИР-центра)

Коментар.

Початок 2005 року ознаменувався новим загостренням ситуації навколо ядерної програми Пхеньяна.

Заява, виголошена заступником міністра закордонних справ КНДР Кім Ке Гваном перед делегацією американських конгресменів, згідно з якою КНДР є ядерною державою, але переслідує виключно оборонні цілі і готова в майбутньому відмовитися від ядерного арсеналу, викликала нову хвилю напруженості на Далекому Сході. КНДР поки що не перейшла "червоної риски", тобто не провела випробування ядерного вибухового пристрою. Та вся передісторія подій, як і затягування з розв'язанням проблеми, викликають серйозну стурбованість світової спільноти.

Частковий відступ Пхеньяна на попередні позиції та принципова згода на відновлення переговорів, досягнута на зустрічі лідерів КНДР з високим посадовцем з КНР, свідчать на користь версії про чергову спробу торгу, що має на меті відновлення поставок палива і продовольства до країни, що знаходиться у вкрай скрутному економічному становищі. Головна ж мета цієї акції, як видається, це змусити США до прямих контактів з КНДР і, зрештою, добитися гарантій ненападу з боку Вашингтона, що в комбінації з економічною допомогою забезпечило б виживання існуючого режиму. США й інші офіційно визнані ядерними держави сприйняли демарші КНДР саме як спробу активізації торгу, а тому обмежилися закликами до відновлення переговорів у шестисторонньому форматі. Адже очевидно, що Пхеньян робить такі ризиковані заяви, відчуваючи в умовах економічної кризи та ізоляції загрозу самому існуванню режиму. Інтрига, однак, полягає в тому, чи не підштовхне тверда позиція США та деяких інших держав владу КНДР до відчайдушного кроку – ядерного випробування, що може завдати фатального удару по режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

Останні події навколо ядерної програми КНДР стали ще одним підтвердженням негараздів, пов'язаних із загальним станом режиму нерозповсюдження та реальності загрози його подальшому існуванню. Криза продемонструвала не лише вади режиму, серед яких

головною є можливість успішної спроби здійснення паралельної ядерної військової програми державою-членом ДНЯЗ, що не володіє ядерною зброєю, а й реальність загрози легального виходу такої держави з Договору. Парадоксальність ситуації навколо ядерної програми КНДР полягає в тому, що спроби досягнення компромісу з потенційним розповсюджувачем наданням йому економічної допомоги й політичних поступок дають лише вигреш у часі і аж ніяк не мають своїм результатом зміну мотивації розповсюджувача.

КАЛЕЙДОСКОП

Мадрид, 8 – 11 березня 2005 року

Міжнародний саміт з питань демократії, тероризму та безпеки

Основну доповідь на завершальному пленарному засіданні саміту, приуроченого до річниці терактів у Мадриді, зробив Генеральний секретар ООН Кофі Аннан.

У цій доповіді Кофі Аннан висловив свою думку, що його було запрошено виступити тому, що тероризм являє собою таку загрозу для всіх держав та всіх людей, яка може реалізуватися будь-коли та в будь-якому місці.

Тероризм безпосередньо атакує основні цінності, на захист яких виступають Об'єднані Нації, а саме: верховенство права; захист цивільного населення; взаємна повага між людьми різних віросповідань та культур; а також мирне розв'язання конфліктів. "Таким чином, - впевнений Генеральний секретар, - Об'єднані Нації, звісно, повинні бути на передньому фронті боротьби проти тероризму і насамперед в тому, щоб чітко та голосно заявити: тероризм ніколи не може бути прийнятним або виправданим, якими не були його причини" . "Одночасно, - підкреслює Аннан, - Об'єднані Нації повинні наполягати на тому, що у боротьбі проти тероризму не можна поступатися основними цінностями, про які було сказано вище. Виходячи з цього, права людини та верховенство права завжди повинні поважатися. Тероризм, за своєю сутністю, є прямою атакою на права людини та на верховенство права. Якщо ми пожертвуємо ними, то власноруч передамо перемогу до рук терористів."

Далі у своїй промові Кофі Аннан сказав, що "оскільки тероризм, без сумніву, є однією з головних загроз, з якими людство стикнулося в цьому столітті", цій проблемі було приділено спеціальну увагу у доповіді "Більш безпечний світ – наша спільна відповідальність", підготовленій Групою високого рівня, яка була утворена Генеральним секретарем для вивчення глобальних загроз та підготовки рекомендацій стосовно змін у системі ООН. Ця Комісія закликала Генерального секретаря сприяти принциповій, всеохоплюючій стратегії,

основні елементи якої Кофі Аннан назвав 5 "D"¹: перший – переконувати незадоволені групи не обирати тероризм як тактику для досягнення своїх цілей; другий – відмовляти терористам у засобах для проведення їхніх нападів; третій – утримувати держави від підтримки терористів; четвертий – розвивати можливості держав із запобігання тероризму; і п'ятий – захищати права людини у боротьбі проти тероризму.

Кофі Аннан сказав, що Об'єднані Нації вже протягом багатьох років відіграють важливу роль в усіх цих напрямках діяльності і досягли значних успіхів на цьому шляху. Але існує необхідність зробити ще більше і краще.

Характеризуючи основні елементи стратегії, Генсек ООН сказав так: "Групи застосовують терористичну тактику тому, що вони думають, що така тактика є ефективною, і люди, щонайменше ті, від імені яких вони, як їм здається, діють, схвалюють їхні зусилля. Така віра є справжньою "докорінною причиною" тероризму. Діяльність ООН має недвозначно розкривати хибність такого підходу. Потрібно, щоб усі політичні та моральні авторитети у світі чітко заявили, що тероризм є неприйнятним за будь-яких обставинах і в будь-якій культурі.

Об'єднані Нації та їхні спеціалізовані агентства відіграють провідну роль в обговоренні та затвердженні дванадцяти міжнародних антитерористичних договорів. Настав час завершити всеохоплюючу конвенцію, яка проголосить тероризм незаконним в усіх його формах. Правова основа боротьби проти тероризму повинна містити чітке визначення тероризму як будь-якої дії, що спрямована на вчинення смерті або нанесення тілесних ушкоджень цивільному населенню, або некомбатантам.

Не лише політичні лідери, а й громадянське суспільство та релігійні лідери мають засудити терористичну тактику як кримінальну та невивачну. "Нарешті ми повинні приділяти більше уваги жертвам тероризму і забезпечити, щоб їхні голоси можна було почути".

Кофі Аннан повідомив, що в жовтні минулого року Рада Безпеки у своїй Резолюції №1566 запропонувала створити міжнародний фонд для компенсації жертвам терористичних актів та їхнім сім'ям, який формуватиметься за рахунок коштів та майна терористичних організацій, їхніх членів та спонсорів.

При розгляді другого елемента стратегії – відмови терористам у засобах для проведення терористичних нападів, Генсек ООН, пояснив, що під цим слід розуміти заходи, спрямовані на утруднення для терористів їхнього пересування, отримання фінансової підтримки, а також придбання ядерних або радіологічних матеріалів. У цьому напрямі Об'єднані Нації зробили важливі кроки. Конвенція "Про боротьбу з фінансуванням тероризму" діє вже протягом останніх трьох років. Рада Безпеки давно вже застосовує санкції до членів Аль Каїди та пов'язаних з нею організацій і компаній. Та потрібно зробити ще більше, щоб бути впевненими, що санкції діють ефективно. Існує також потреба у підвищенні ефективності заходів проти відмивання грошей. Тут Об'єднані Нації можуть ухвалити та сприяти виконанню восьми спеціальних рекомендацій з питань протидії фінансуванню тероризму, підготовлених спеціальною групою Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

¹ За першими літерами англійських слів, які означають: **dissuade** – переконувати; **deny** - відмовляти; **deter** – утримувати; **develop** – розвивати; **defend** – обороняти, захищати (прим. ред.)

Як одне з найважливіших завдань Генеральний секретар назвав недопущення терористів до ядерних матеріалів. На його думку, ядерний тероризм ще досить часто сприймається лише як наукова фантастика. "Але, на жаль, ми живемо у світі з надлишками небезпечних матеріалів та великою кількістю технологічних ноу-хау, у світі, в якому деякі терористи недвозначно заявили про намір викликати катастрофічні жертви. Якщо б такі атаки здійснилися, то це не тільки посіяло б смерть та руйнування по всьому світові, а й завдало тяжкого удару по світовій економіці та кинуло десятки мільйонів людей до жахливої бідності. При тому, що відомо про зв'язок між бідністю та дитячою смертністю, у такому випадку, насамперед країнами третього світу, прокотиться друга хвиля смертності. Той факт, що такого терористичного акту не було, не може вибачати благодущності. Навпаки, теперішня ситуація дає нам останній шанс вжити ефективних попереджувальних заходів."

Діяльність міжнародного співтовариства у цій сфері повинна спрямовуватися на "консолідацію, захист і, коли це можливо, знищення потенційно небезпечних матеріалів та здійснення ефективних заходів з експортного контролю. Як "велика вісімка", так і Рада Безпеки ООН зробили важливі кроки для цього, а також для ліквідацію шпарин у режимі нерозповсюдження." Далі у своїй доповіді Кофі Аннан закликав держави – члени ООН завершити розробку та прийняти міжнародну конвенцію по ядерному тероризму та привітав зусилля у рамках Ініціативи з розповсюдження безпеки, спрямовані а ліквідацію слабких місць у системі міжнародної безпеки.

Що стосується третього елемента запропонованої Генеральним секретарем ООН стратегії (утримання держави від підтримки терористичних груп), то у доповіді було сказано, що досі ООН не ухилялася від осуду держав, що надавали притулок та допомагали терористам, і Рада Безпеки неодноразово запроваджувала санкції до таких держав. Значною мірою саме завдяки таким санкціям низка країн, які свого часу виступали спонсорами тероризму, відмовилася від такої політики. І така тверда лінія повинна проводитися і надалі. Всі держави мають усвідомлювати - якщо вони надаватимуть будь-яку допомогу терористам, Рада Безпеки, не вагаючись, вдасться до силових дій щодо них.

Характеризуючи четвертий елемент стратегії – розвиток можливостей держав запобігати тероризму, Генеральний секретар зазначив, що "терористи використовують слабкі держави як притулок, де вони можуть сховатися від арешту, тренувати та рекрутувати до своїх рядів прихильників. Підвищення можливостей та відповідальності всіх держав повинно, таким чином, бути наріжним каменем глобальних зусиль з протидії тероризмові. Це, в першу чергу, означає – сприяння правильному управлінню, верховенство закону, а також високопрофесійні поліція та служба безпеки, які поважають права людини. ООН вже багато зробило, щоб забезпечити виконання цих завдань. Рада Безпеки своєю Резолюцією №1373 вимагає від кожної держави вживати суттєвих заходів для протидії тероризму. Антитерористичний комітет контролює, яким чином держави-члени виконують цю резолюцію ". У цій частині своєї доповіді Генеральний секретар зупинився також на діяльності ООН щодо розвитку можливостей держав протидіяти загрозі біологічного тероризму та сприяти зміцненню здоров'я населення як одного з головних чинників ефективного захисту від біологічного тероризму.

Останнім за порядком викладення та аж ніяк не останнім за значенням елементом стратегії Кофі Аннан назвав захист прав людини. Він повідомив, що "міжнародні експерти з прав людини, включаючи тих, які працюють у системі ООН, одностайні у своєму висновку, що багато заходів, ухвалених державами для протидії тероризму, порушують права людини та фундаментальні свободи." Порушення прав людини не може слугувати боротьбі проти тероризму. Навпаки, це сприяє досягненню терористами їхніх цілей шляхом передання їм моральної переваги, провокуючи напруженість, ненависть та недовіру до уряду серед тієї частини суспільства, де терористи рекрутують своїх прихильників".

На завершення Кофі Аннан підкреслив важливість саміту, в ході якого вся Європа, весь цивілізований світ підтвердили свою солідарність із сім'ями та друзями загиблих, майже з тисячею невинних людей, які зазнали ушкоджень внаслідок вибухів, а також з іспанським народом, який потерпає від тероризму протягом останніх 30 років, та залишається вірним своїм демократичним переконанням. Кофі Аннан пообіцяв: "Ми пам'ятатимемо жертви 11 вересня 2001 року, а також інших терористичних атак у Дар-ес-Саламі, Найробі, Тель-Авіві, на Балі, Стамбулі, Рїяді, Касабланці, Багдаді, Бомбеї, Беслані – всі жертви тероризму всюди незалежно від їхньої національності, раси або віросповідання."

Нью-Йорк, 20 березня 2005 року

**Доповідь Генерального Секретаря ООН:
За більшої свободи: до розвитку, безпеки та прав людини для всіх**

Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своєму звіті закликав лідерів докласти зусиль для досягнення нової глобальної домовленості для вирішення проблем розвитку, безпеки та прав людини, а також для проведення реформи Організації Об'єднаних Націй. Рекомендації, що містяться у звіті, закладають основи для прийняття рішень на майбутньому саміті світових лідерів, який відбудеться у вересні 2005 року, коли відзначатиметься 60-та річниця утворення ООН.

У розділі III доповіді, який називається "Визволення від страху", Генеральний секретар висловлює стурбованість тим, що "у сфері безпеки, незважаючи на те, що багато людей гостро відчувають загрозу, у світі відсутній збіг поглядів навіть стосовно основних питань, а як тільки справа дійде до практичних заходів, то вони надто часто стають причиною розбрату".

Генеральний секретар повністю поділяє загальне бачення колективної безпеки. "Загрози миру та безпеці в XXI столітті – це не лише міжнародні війни і конфлікти, а й тероризм, зброя масового знищення, організована злочинність та насильство проти цивільного населення. До їхнього числа належать також зубожіння, смертоносні інфекційні захворювання та деградація навколишнього середовища..."

Важливою передумовою успішної боротьби світової спільноти із загрозами тероризму Генеральний секретар вважає перетворення ООН "на такий ефективний інструмент

запобігання конфліктам, яким вона завжди повинна була бути, шляхом вжиття заходів з метою розв'язання кількох ключових політичних та організаційних першочергових завдань, зокрема:

- Запобігання катастрофічному тероризму: держави повинні неухильно дотримувати всеохопної стратегії боротьби з тероризмом, яка ґрунтується на п'яти основних принципах: переконання людей у необхідності відмовитися від тероризму або від його підтримки; позбавлення терористів доступу до грошових та матеріальних ресурсів, запобігання підтримці тероризму державами; зміцнення можливостей держав щодо викорінення тероризму; захист прав людини. Держави повинні укласти всеохопну конвенцію про боротьбу з тероризмом, засновану на прозорому та узгодженому визначенні. Слід також негайно завершити роботу над міжнародною конвенцією про боротьбу з актами ядерного тероризму.
- Ядерну, хімічну та біологічну зброю: прогрес у сфері роззброєння і у сфері нерозповсюдження має виключно важливе значення. Що стосується роззброєння, то держави, які володіють ядерною зброєю, мають і надалі скорочувати арсенали нестратегічних ядерних озброєнь, а також укласти такі угоди про контроль за озброєннями, які спричиняють не лише демонтаж, а й невідворотність його. Вони повинні підтвердити свою прихильність до «негативних гарантій» безпеки і дотримувати мораторію на проведення випробувальних ядерних вибухів. Що стосується нерозповсюдження, то слід посилити контрольні повноваження Міжнародного агентства з атомної енергії шляхом загального прийняття зобов'язань на основі Типового додаткового протоколу, а державам – завершити, підписати та імплементувати Договір про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються.

У своїй доповіді Аннан підкреслив, що насильство проти цивільних людей ніколи не буде підтримано. "Настав час, коли треба відкинути дискусії стосовно так званого державного тероризму. Застосування сили вже регулюється ретельно міжнародним правом. А право чинити опір окупації повинно тлумачитися відповідно до його істинного значення. Воно не може включати право навмисно вбивати та калічити цивільних". Так Генеральний секретар ще раз підтвердив свою підтримку рекомендації Групи високого рівня з питань загроз, викликів та змін, за якою визначення тероризму має містити таку новацію: "будь-яка дія є виявом тероризму, якщо вона призначена спричинювати смерть або завдавати серйозних тілесних ушкоджень цивільним людям або некомбатантам з метою залякування населення або примушування уряду або міжнародної організації здійснити певну дію або відмовитися від певної дії."

Лондон, 16 – 18 березня 2005 року

**Міжнародна конференція МАГАТЕ з ядерної безпеки:
Глобальні напрями для майбутнього**

Конференція, яку приймав уряд Великої Британії, була організована у співробітництві з Європейською Комісією, Європейським поліцейським офісом (Європол), Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), Організацією з безпеки та співробітництва в Європі, Світовою Митною Організацією. Під час першого дня засідання було розглянуто досягнення і недоліки у міжнародних зусиллях, спрямованих на підвищення ядерної (фізичної) безпеки. Другого дня учасники конференції розглянули питання, яким чином міжнародний режим ядерної (фізичної) безпеки адаптується до нових заходів у цій сфері, та роль МАГАТЕ у цій діяльності. Заключне засідання було присвячено додатковим заходам, які можуть бути вжиті на міжнародному рівні для того, щоб висунути на передові позиції загальну "культуру безпеки" як контрзахід загрозам ядерного тероризму.

"Міжнародне співтовариство повинно сприяти поширенню високих стандартів культури нерозповсюдження для забезпечення безпеки ядерних та радіоактивних матеріалів у всьому світі", – такого висновку дійшли експерти, що брали участь у Лондонській конференції 16 – 18 березня 2005 року з проблем ядерної (фізичної) безпеки, спонсором проведення якої стало Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). «Чому ми досі не досягли "золотого" стандарту (фізичної) безпеки ядерних матеріалів у всьому світі?», – запитувала пані Лаура Холгейт (Laura Holgate), віце-президент програм для Росії та нових незалежних держав у рамках Ініціативи з протидії ядерній загрози (Nuclear Threat Initiative). "Відповідь полягає в тому, що ми не зробили це пріоритетним завданням. І це не проблема технології, це – проблема людських поглядів».

Справді, лідери країн світу називають можливість ядерного тероризму загрозою №1, однак, зауважує пані Холгейт, "ми можемо знайти безліч інших пріоритетних завдань, що становлять конкуренцію цьому найвищому пріоритетові, і перемогти." Вона навела такий приклад: лідери США та Росії час від часу приносять у жертву "прогрес у двосторонніх відносинах у сфері безпеки, базуючись на страхах "холодної війни" щодо можливості викрадення секретів конструкцій бомб у той час, коли ми можемо підірвати один одного та всю земну кулю разом з усіма нами багато разів."

"Прогресові у співробітництві США і Росії у сфері ядерної безпеки заважає також різне бачення того, яка з країн повинна платити за шкоду в разі аварії на майданчику, що стало наслідком реалізації успадкованого від колишніх часів штучного сценарію, за яким диверсант проникає в одну із західних компаній, яка надає допомогу російській ядерній індустрії. Країни чинять спротив розробці обов'язкових міжнародних стандартів з ядерної (фізичної) безпеки, побоюючись втратити якусь частину національного суверенітету та гордості", – заявила у своєму виступі пані Холгейт. Вона навела такий приклад "низької культури" безпеки в ядерній сфері: "В Росії охоронці ядерних об'єктів виключають сигналізацію для того, щоб позбавитися

частих хибних сигналів тривоги, а також залишають свій пост для того, щоб придбати їжу". "Надто мало людей, причетних до справи забезпечення ядерної безпеки, розуміють важливість внутрішніх факторів при вирішенні проблем, з якими ми стикаємося сьогодні, і як наслідок – пріоритети не були встановлені відповідним чином", – підкреслює Холгейт.

"Будь-яка система безпеки не буде адекватною, якщо немає культури (фізичної) безпеки, стандартів якої дотримується весь персонал", – зазначив Ерік Плезан (Eric Plaisant), представник Міністерства економіки, фінансів та промисловості Франції. "(Фізична) безпека повинна стати турботою для кожного, а не лише для окремих спеціалістів", – стверджує високий посадовець.

У своїй доповіді Л. Холгейт зазначила, що в Росії, де зосереджено найбільшу кількість не адекватно захищених ядерних матеріалів, протягом останніх років ситуація значною мірою поліпшилася. Так, на деяких установках було введено посади координаторів з питань ядерної (фізичної) безпеки, чия діяльність відбувається за підтримки США. Однак культура (фізичної) безпеки ї викликає особливу занепокоєність у зв'язку з тим, що посадові особи, наголошуючи на важливості вдосконалення обладнання, що використовується для цілей фізичної безпеки, водночас демонструють значно меншу увагу таким факторам, як "забезпечення надійного надходження фінансування, дотримання обов'язків щодо виконання певних процедур та управління культурою (фізичної) безпеки, в основі чого лежить визнання центральної ролі місії, спрямованої на забезпечення ядерної (фізичної) безпеки."

Посилаючись на звіт, оприлюднений Центром міжнародної торгівлі та Безпеки Університету штату Джорджія у грудні 2004 року, Холгейт зазначила, що стурбованість рівнем ядерної (фізичної) культури стосується далеко не лише Росії.

Андрій Малишев, який очолює Федеральна службу з екологічного, технологічного та атомного нагляду (Ростехнагляд не згоден з такою характеристикою культури ядерної (фізичної) безпеки в Росії: «Останніми роками ми значно підвищили рівень фізичного захисту... Кількість порушень вимог (фізичної) безпеки на ядерних установках, виявлених російським ядерним регулюючим органом, знизилася з 655 у 1999 році до 175 у 2003». Однак, як повідомляє російське агентство новин Інтерфакс, посилаючись на статистику того ж 2003 року, пан Малишев заявляв: "Фізичний захист ядерних установок в Росії не можна визнати задовільним."

Матеріали до публікації підготовлено С. Кондратовим на основі інформації сайтів: ООН (www.un.org), МАГАТЕ (www.iaea.org) та Клубу Мадриду (<http://english.safe-democracy.org/>)

